

TIGHT BINDING

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192345

UNIVERSAL
LIBRARY

अनंत काणेकर

तुटलेले तारे

लघुनिबंध-संग्रह

सागर साहित्य : : : ७

बा. द. सातोस्कर, बी. ए.

मुंबई, १९३८.

प्रकाशक:—बा. द. सातोस्कर, बी. ए.

सागर साहित्य, त्रिभुवन रोड, मुंबई, ४.

५५ फ

या पुस्तकाच्या प्रथमावृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.

Checked 1965

Checked 1969

मुद्रक:—कृ. ह. सहस्रबुद्धे,
ज्ञानेश्वर प्रेस, कोल्हापूर.

ग्राहक-वाचकांस—

‘ कोणत्याही कलाप्रकारांत हटकून यश मिळविणारे लेखक ’ असे काणेकरांचे वर्णन त्यांच्या एका टीकाकाराने केले आहे. काणेकरांसारखा लेखक वाङ्मयाच्या कोणत्याही शाखेत सारखेच यश मिळवील हे खरे असले तरी त्याच्या लेखणीची धार, विचारांची मौलिकता व त्याकडे पाहण्याचा विशिष्ट दृष्टिकोन, रचनेचे चातुर्य व भाषेचे लालित्य, इ० वाङ्मयगुण प्रकर्षाने एखाद्याच कलाप्रकारांत पहावयास मिळतात. काणेकरांचे हे वाङ्मयगुण उठावदारपणे दाखविणारा कलाप्रकार म्हणजे लघुनिबंध. लघुनिबंधांच्या बाबतीत काणेकरांनी आपले एक स्वतंत्र वैशिष्ट्य प्रस्थापित केले आहे; आणि प्रस्तुत पुस्तकांत ते वैशिष्ट्य विशेषत्वाने प्रतीत झाल्याशिवाय राहणार नाही, अशी मला खात्री आहे. लेखकाच्या उत्कृष्ट लघुनिबंधांचे संकलन प्रस्तुत पुस्तकांत केले आहेच. इतकेच नव्हे तर त्यांचे कांहीं ‘ ऐतिहासिक ’ होऊन बसलेले लघुनिबंधही त्यांत घेतले गेले आहेत; आणि म्हणूनच काणेकरांचे उत्तमांतले उत्तम पुस्तक म्हणून ‘तुटलेले तारे’ वाचकांपुढे ठेवतांना मला आनंद होत आहे.

काणेकर-वरेंकर यांच्याप्रमाणेच मराठीतील व परभाषांतील पहिल्या दर्जाच्या लेखकाचा संबंध ‘ सागर साहित्या ’शी जडणार आहे. ‘ साहित्या ’तर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या त्यांच्या कलाकृती आपल्या संग्रही असणे अगत्याचे आहे असे नाही का आपणाला वाटत ? ‘ सागर साहित्या ’चे कायम ग्राहक होऊन प्रत्येक पुस्तक पाऊणपट दराने देण्याची जी आम्ही सवलत देतो तिचा आपण फायदा घ्या.

विठ्ठलदास विल्डिंग }
खेतवाडी, मुंबई ४ }
ता. १३/१/३८ }

..वा. द. सातोस्कर.

अनुक्रम

निबंध	पृष्ठ
धांवती गाडी	५
एक आणि एक तीन !	८
सद्गुणांचा अतिरेक	१२
दोनपदरी गोफ	१५
डोंबाऱ्यांचा खेळ !	१९
सामान्यांचें असामान्यत्व !	२२
प्रगतीची किल्ली	२७
यथेच्छ झोंपा !	३१
ज्योती आणि ज्वाला !	३५
शत्रु करण्याची कला !	३९
पांचांमुखी सैतान !	४३
दोन चाकें	४८
तत्त्वनिष्ठा आणि तमासगीर !	५२
आपण कोलंबस !	५६
भावना आणि कला	५९
दोन भेणबत्त्या	६३
कानांत आणि मनांत	६८
माणसाचें जग	७२
काळ !	७६
गप्पा आणि गप्पीदास	७९
हें मन !	८३
चांगुलपणाचे तोटे	८७
प्रतीक की प्रतिबिंब ?	९०
मोठेपणाच्या मर्यादा	९५
महापुरुषांचें महत्त्व	९९

धांवती गाडी

परवांच एक दूरचा आगगाडीचा प्रवास करून मी परत आलों. त्या प्रवासांतल्या एका गंमतीची आठवण झाली कीं मला अजूनही हंसूं कोसळतें. गाडी स्टेशनांत उभी असतां एक म्हातारे गृहस्थ आपला प्रातिर्विधी उरकण्याकरतां गाडींतल्याच शौचकूपांत गेले होते. ते शौचकूपांतून बाहेर यायला आणि भोंगा वाजून गाडी स्टेशनाच्या बाहेर हालायला एकच गांठ पडली. कपडे सांवरतां सांवरतां गाडी सुटलेली पाहून एकदम मोठ्या सुटकेचा श्वास टाकून ते गृहस्थ आजूबाजूच्या लोकांकडे पाहून शहाणपणानें म्हणाले, “ वेळेवरच बाहेर आलों म्हणायचा ! नाहीं तर मी आपला आंत राहिलों असतो, आणि गाडी सुटून गेली असती ! ”

त्यांचे हे उद्गार ऐकून सर्व मंडळी पोट धरून हंसूं लागली. जेव्हां त्यांच्या ध्यानांत आलों कीं आपण गाडींतल्याच शौचकूपांत गेलों होतो आणि गाडी सुटली असती तरी आपण गाडींतच राहिलों असतो, तेव्हां तेही आमच्याबरोबर हंसूं लागले !

चालत्या गाडीच्या शौचकूपांतून बाहेर आल्याबरोबर सुटल्यासारखें वाटणें ही गोष्ट हास्यास्पद तर खरीच; पण अशा हास्यास्पद गोष्टी आपण थोड्या का करतो ? तत्त्वज्ञानाचा

आव आपून आपण या गोष्टी जरा मोठ्या प्रमाणावर करतो इतकेच; आणि मग मात्र आपणाला त्या हास्यास्पद वाटत नाहीत. जगाचा कांहीं कारणाने कंटाळा आला म्हणजे कांहीं लोक 'कंटाळलो बुवा ह्या जगाला; आपण कुठं तरी दूर निघून जाणार,' असे म्हणून खरोखरच कुठे तरी दूर निघून जातात. ते फक्त एवढेच विसरतात, की आपण कितीही दूर निघून गेलो तरी जगांतच असतो, आणि जे व्याप चुकवण्याकरतां आपण जगांतून दूर निघून जातो ते व्याप जगांत आपण कुठेही गेलो तरी मागे लागतातच. माझ्या ओळखीच्या एका गृहस्थाचे असेच झाले. हिंदुस्थानांत प्रेमभंग झाल्यामुळे तो अगदी मनापासून विटला, आणि स्त्रीचे पुन्हां नांव नको असा निश्चय करून सांपडली ती नोकरी धरून आफ्रिकेला निघून गेला. थोड्याच दिवसांनी मला बातमी मिळाली की तिकडल्या ऑफिसांत काम करीत असलेल्या एका सुंदर टायपिस्ट मुलीशी त्याचा विवाह झाला म्हणून ! आणि तो स्त्रीचे पुन्हां नांवही घेणार नव्हता !

जीवनाच्या धकाधकीतून अशा तऱ्हेने पळून जाण्याचा प्रयत्न करणे, म्हणजे धांवत्या गाडींतल्या मागल्या डब्यांत बसलेल्या माणसाने गाडीतून सुटून जाण्याकरतां पळत पळत पुढल्या डब्यांत जाण्यासारखे आहे !

धांवत्या गाडीतून अजिबात सुटून जाण्याचा मार्ग म्हणजे गाडीतून बाहेर उडी टाकणे, किंवा सरळ बोलायचे म्हणजे आत्महत्या करणे. आणि जीवनाच्या धांवत्या गाडीतून सुटून जाण्याकरतां बरेच लोक हा आततायी मार्ग स्वीकारतातही. हा मार्ग आततायीपणाचा असेल. फार काय, तो भ्याडपणाचाही

असेल. पण चालत्या गाडींतून सुटून जाण्याचा तो एकमेव मार्ग आहे यांत मात्र शंका नाही. या लोकांवर भ्याडपणाचा किंवा आततायीपणाचा आरोप करतां येईल. पण मागल्या डब्यांतून पुढल्या डब्यांत जाऊन, किंवा जगाच्या एका भागांतून दूर कुठेंतरी दुसऱ्या भागांत जाऊन 'सुटलों' म्हणून स्वतःची फसवणूक करून घेणाऱ्या हास्यास्पद लोकांप्रमाणें वेडगळपणाचा आरोप मात्र त्यांच्यावर मुळींच करतां येणार नाही. आपला मार्ग अचूक पहाण्याची कुशाग्र बुद्धी आणि तीक्ष्ण दृष्टी त्यांच्याजवळ असते खास.

आणि मानवी जीवन धांवत्या गाडीसारखेंच आहे, नाही तर काय ! या गाडींतले आम्ही प्रवासी एकमेकांपेक्षां स्वतःला मोठे समजतो, आणि मनांत मोठी ईर्ष्या धरून मागल्या डब्यांतून पुढल्या डब्याकडे पळत पळत एकमेकांच्या पुढें जाण्याचा प्रयत्न करतो ! पुढें गेल्या स्वतःला मोठा वीर समजतो, आणि मागल्याकडे पाहून तुच्छतेनें हंसतो ! पण आपण सर्वजण एकाच गाडींतून चाललों आहोंत आणि ही गाडी कुठें चालली आहे हें कुणालाच माहित नाही याची या वीराला यत्किंचित्ही जाणीव नसते ! हे असे काहींतरी विचार मनांत आले कीं मला अगदीं उदासवाणें वाटतें, आणि मी निराशावादी होतो. खरंच, हे विचार मनांत येऊं देतां कामा नयेत. पण अशा विचारांना टाळण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजेसुद्धां तिकीट-इन्स्पेक्टरला चुकविण्याकरतां चालत्या गाडींतल्या एका डब्यांतून दुसऱ्या डब्यांत जाऊन बसण्यासारखें आहे हें मी विसरलोंच !

एक आणि एक तीन !

त्या दिवशीं स्वतःवर आणि यच्चयावत् जगावर मी अगदीं खूप होतो. सर्व गोष्टी माझ्या मनासारख्या झाल्या होत्या, आणि जगांत उर्णात्र म्हणून मला कसली भासत नव्हती. मला वाटतें, स्वतःशीं हंसत हंसत मी शीळसुद्धां घालीत होतो असेन ! ट्राममध्ये बसून सकाळच्या प्रहरीं मी कुठेंतरी जात होतो. इतक्यांत दुःखीकष्टी चेहऱ्याच्या एका भिकाऱ्यानें आर्त स्वरांत माझ्याकडे भीक मागितली. ताबडतोब मी खिशांत हात घातला, आणि त्या भिकाऱ्याला एक संबंध पैसा देऊन टाकला ! परोपकारी म्हणून माझी कधींच र्ल्याती नव्हती. पण त्या दिवशीं सकाळीं माझे मन इतक्या उदात्त वातावरणांत वावरत होतें कीं कसलाही विसंवादी सूर म्हणून मला जगांत नको होता. तो पैसा दिल्यावर तर मला माझे मन अधिकच उंच गेल्यासारखें वाटलें. श्रीकृष्ण परमात्मा किंवा भगवान् बुद्ध यांच्या चित्रांत त्यांच्या डोक्याभोंवतीं जसें एक तेजोवलय असतें तसलेंच तेजोवलय माझ्याही डोक्याभोंवतीं त्या क्षणीं तरळत असावें असें मला वाटलें, आणि ट्राममधले सगळे लोक सकौतुक आदरानें माझ्या डोक्याकडे पहात असतील म्हणून हंसतमुखानें मी आजूबाजूला पाहिलें ! मला यः क्षणाला जसें वाटतें आहे तसेंच

कायमचें वाटणें म्हणजे मनाचा मोठेपणा किंवा महात्मेपणा, असें मला वाटलें. एखाद्या महात्म्याला 'तुला नेहमीं असेंच वाटतें काय?' असा प्रश्न जाऊन विचारावा असाही विचार माझ्या मनांत आला. पण या प्रश्नाचें उत्तर देईल तो महात्मा कसला ? स्वतःच्या मोठेपणाची जाणीव असणें हा मुळीं मोठेपणाच नव्हे !

सामान्य माणसें आणि मोठीं माणसें यांतला फरक हाच कीं आमच्या मनांत केव्हांतरी चुकून असे क्षण उद्भवतात, आणि मोठ्या माणसांचीं मनें चोळीस तास या उच्च पातळीवर तरळत असतात ! मीं मनाशीं निश्चय केला, कीं बस, आतां या क्षणाला माझे मन ज्या उदात्त भूमिकेवर आहे तिच्यावरून त्याला खालीं म्हणून येऊं द्यायचें नाहीं. मला वाटतें माझ्या डोक्याभोंवतालचें तें तेजोवलय या क्षणाला अधिकच उजळलें असावें ! इतक्यांत ट्रामचा कंडक्टर तिकीट मागायला आला, आणि तिकिटाकरतां त्याला मी दिलेला आणा थोडा गुळगुळीत आहे म्हणून माझ्याशीं हुज्जत घालूं लागला. मी चिडून खूप वादविवाद केला, पण तो दांडगट माणूस दुसरा आणा घेतल्या-शिवाय तिथून हालेना. शेवटीं मनांतून असंख्य शिष्या मोजीत मी त्याला दुसरा आणा दिला. तें तेजोवलय, तें उदात्त वातावरण पार पळालें होतें ! क्षुद्र बाजारी वृत्तींनीं माझे मन भरून गेलें होतें. एक आणा फुकट गेला म्हणून माझा जीव बेचैन झाला होता. आपला उदात्त निश्चय एका क्षणांत खालीं कोसळलेला पाहून मला आश्चर्य वाटलें; आणि माझे मलाच हंसूं आलें. तेव्हांपासून मीं निश्चय केला कीं कसला निश्चय म्हणून करायचा नाहीं ! आपणाला कांहीं महात्मा होणें शक्य नाहीं !

आम्ही मोरे आयुष्याचें वेळापत्रक तयार करतों. पण आमच्या स्वतःच्या मनाचासुद्धां आम्हांला थांग नसतो ! आणि त्या वेळापत्रकाचा असा हा विचका होतो ! मानवानें आतांपर्यंत निसर्गावर अनेक विजय मिळविले आहेत. पण त्याच्या स्वतःच्या मनोविश्वांत आणि बाहेरल्या भौतिक विश्वांत इतक्या अज्ञात पण प्रभावशाली अशा शक्ती अजूनही वावरत आहेत, कीं त्याने मोठ्या काळजीपूर्वक रचलेले निश्चयांच्या पत्त्यांचे बंगले त्या एका फुंकारीनें ढांसळून टाकतात ! यावर मला कुणी म्हणेल, कीं स्वतःच्या असहाय्यतेची इतक्या तीव्रतेनें जाणीव करून देणाऱ्या तुमच्या या दैववादी तत्त्वज्ञानाप्रमाणें माणसें जर चालायला लागलीं, तर जगांत कांहीं करायलाच नको. कुठल्या क्षणाला मृत्यु येईल याचा नेम नसल्यामुळें उद्यां काय करायचें तेंसुद्धां माणसानें ठरवूं नये कीं काय ? किंवा अचानकपणें धरणीकंप होतो म्हणून कुणी घरेच बांधूं नयेत कीं काय ? या आरोपांचा मी जोरानें इनकार करतों. माझे असें मुळांच म्हणणें नाहीं, कीं 'होणारें न चुकेल होइल जरी ब्रह्मा त्या आडवा' या महामंत्राचा जप करीत माणसानें कांहीं न करतां भवितव्याची वाट पहात स्वस्थ बसावें. आणि माझ्यासारख्यानें कितीही सांगितलें तरी मनुष्यप्राणी असला उपदेश थोडाच ऐकणार आहे ? तसें असतें तर मानवजातीची आतांपर्यंत झाली आहे ही प्रगती झालीच नसती. मनुष्य जंगलांत उड्या मारणारा माकडच राहिला असता !

माझे म्हणणें इतकेंच कीं उथळ उत्साहाच्या आहारीं जाऊन आपण स्वतःविषयी आणि जगाविषयी भलत्याच अपेक्षा करतों—

कांहींतरी अवास्तव निश्चय करून आंखीव आडाखे बांधतो. आणि एक नी एक दोन, बे दुणे चार या गणिती नियमांनीं बांधलेले जीवनासंबंधाचे आमचे आडाखे खरे झाले नाहीत, कीं मग तोंड कडू करून आम्ही भयंकर निराशावादी होतो. अशा तऱ्हेच्या उथळ उत्साहानें वाहवणारा माणूस पहिल्यांदा जितका कष्टा कर्मयोगी असतो तितकाच नंतर दुबळा दैववादी होतो. अज्ञात शक्तीसमोर असहाय्य होणाऱ्या मानवाच्या मी ज्या गोष्टी सांगतो तो या उथळ उत्साहाला ताळ्यावर आणण्याकरितां— क्रियेची प्रतिक्रिया होऊन माणूस दुबळा दैववादी होऊं नये म्हणून. आपल्या अंतिम असहायतेची जाणीव ठेवून काम करणारा माणूसच खरा कर्मयोगी होतो. कारण त्याची निराशा कधींच होत नाही ! गणितशास्त्राच्या निर्जीव नियमांनीं निश्चयांचे मनोरे बांधण्यांत काय हंशील ! गणितांत एक आणि एक मिळून दोन होत असतील, तर जीवनांत एक आणि एक मिळून तीन होतात !

सद्गुणांचा अतिरेक

गणूकाकांच्या त्या वागणुकीचा मला अर्थच समजेना. चांगले अर्धा—पाऊण तास माझ्याबरोबर मोठ्या मजेत बोलत बसले होते. आणि उठून जातांना ते असें काय करतात याचा मला उलगाडा होईना. 'जातो' म्हणून सांगून ते बाहेर पडले. मीही त्यांना पांचवायला गॅलरीपर्यंत गेलों. बाहेर दांडीवर वाळत असलेल्या माझ्या कपड्यांकडे त्यांचें सहज लक्ष गेलें, आणि एकदम रागीट चेहेरा करून त्यांनीं त्यांतले एकदोन टॉवेल्स नी सदरे ओढून घेतले आणि ते काखेंत मारून तडक चालायला लागले !

“ अहो गणूकाका, माझे कपडे काय म्हणून पळवतां ! ” मी ओरडलों.

“ पळवतो काय ? तूं चोरी करून नेतोस त्यापेक्षां मी तुझ्या डोळ्यांसमोर नेतोय तें काहीं वाईट नाही. माझ्या वस्तूबरोबर तुझ्याही एकदोन नेल्याशिवाय तूं वठणीवर यायचा नाहीस ! ” माझ्यावर एकदम उलटून काका म्हणाले.

“ म्हणजे ! ” मी स्तंभित होऊन उद्गारलों, “ काय, झालं काय ? ”

“ झालं काय ? त्या दिवशीं पुण्याला आमच्याकडे येऊन उतरलास आणि जातांना आपल्या कपड्यांबरोबर माझाही एक टॉवेल गुंडाळून नेलास ! अरे, चांगला वाटला तर मागून न्यायचा. अशी चोरी कां ? ”

काकांचे हे शब्द ऐकून तो सर्व प्रकार माझ्या ध्यानांत आला. तें असें झालें. स्वतःला लागलेल्या कांहीं वाईट संवयी घालवून द्यायचा मी प्रामाणिकपणें प्रयत्न करीत होतों. पण तें हें असें उलटेंच गळ्यांत आलें.

कांहीं दिवसांपूर्वीं गणूकाका पुण्याला जाऊन महिनापंधरा दिवस राहिले होते. मध्यें एकदां रजा होती म्हणून दोनतीन दिवस मी त्यांच्याकडे जाऊन राहिलों होतों. कुठेंही गेलों कीं परत येतांना कांहीं तरी वस्तू मागें विसरून यायची मला फार वाईट संवय आहे. ती घालवून द्यायचा मी अलीकडे जोरानें प्रयत्न करतो आहे. पुण्याहून परत यायला निघतांना माझ्या कपड्यांची जेव्हां मी आवराआवर करावयाला लागलों, तेव्हां साधारणपणें माझ्या टॉवेलसारखाच दिसणारा एक टॉवेल माझ्या कपड्यांतून जास्त येतो आहे, असा जबरदस्त संशय मला येत होता. पण शहाणपणें मी असा विचार केला, कीं एक वेळ दुसऱ्याची एखादी वस्तू आपल्याबरोबर जास्त आली तरी चालेल, पण नेहेमीं प्रमाणें स्वतःची विसरायला तरी नको ! हो, पुढें नक्की खात्री झाली तर दुसऱ्यांची वस्तू परत देतां येईल. स्वतःची विसरभोळेपणाची संवय घालविण्याच्या भरांत वरीलप्रमाणें मी मोठा शहाणपणा केला खरा, पण त्याहीपेक्षां भयंकर अशी चोरीची वाईट संवय घालवून घेतली !

छे, छे. मला वाटतें माणसाला लहानसहान दुर्गुण जरूर असावेत. सद्गुणांचासुद्धां अतिरेक चांगला नव्हे. फार सद्गुणी व्हायचा प्रयत्न केला कीं माझे जसें झालें त्याप्रमाणें एकादा लहानसा दुर्गुण जायचा, पण त्याहीपेक्षां मोठा दुर्गुण अंगीं जडायचा ! माझ्या एका मित्राची अशीच गंमत झाली. त्याला विडी ओढण्याची संवय होती. त्याच्या बायकोला या घाणेरड्या संवयीचा अतिशय राग येई, आणि दोघांचें कडाक्याचें भांडण होई. शेवटीं तडजोड होऊन विडी सोडून दिल्यास तपकीर ओढण्याची परवानगी त्याच्या बायकोनें त्याला दिली. कांहीं दिवसांनीं नासिकारसानें बरबटलेले टॉवेलस आणि तपकिरीच्या पिवळ्या डागांनीं डागाळलेले सदरे यांची साऱ्या घरांत इतकी घाण झाली, कीं विडी ओढा पण तपकीर सोडा म्हणून त्याची बायको त्याचे पाय धरून विनवूं लागली !

म्हणूनच मी म्हणतो, कीं फार सद्गुणी होण्यांत अर्थ नाही. मला तर अतिसद्गुणी माणसांची भीतिच वाटते. मी त्यांच्यापुढें भीतियुक्त आदरानें मान लववीन, पण अंतर्दुर्गाच्या उमाळ्यानें त्यांच्याविषयीं मला प्रेम वाटणार नाही. खंबीरपणा आणि दुबळेपणा, सद्गुण आणि दुर्गुण यांचें कांटेतोल मिश्रण म्हणजेच मला वाटतें, माणूसकी !

दोनपदरी गोफ !

गणूकाकांच्या ल्या प्रश्नांना उत्तरे देणे खरोखरच कठीण होते. मी म्हणत होतो, कीं इतिहासाच्या सुरवातीपामून आतां-पर्यंत अडखळत अडखळत कां होईना, पण जगाची सारखी प्रगती होते आहे—जग सुधारत आहे. गणूकाकांच्या मते जगाची सारखी परागती होते आहे—जग दिवसेंदिवस वाईट होत चालले आहे. आणि माझ्या युक्तिवादाला त्यांनी दिलेलीं उत्तरेही समर्पक होती. मी म्हणालों, “ ज्यावेळीं क्षुधाशमनासारखी मामुली गोष्ट करण्यासाठीं मानवप्राणी दिवसरात्र हिंस्र श्वापदांशीं झुंज करून चार कंदमुळं मिळवीत होता, झाडांच्या सालींनीं आपल्या अब्रूचं रक्षण करीत होता, आणि एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याकरतां किल्येक दिवस पायांनीं रखडत होता, त्या वेळच्या माणसापेक्षां वाटेल तेव्हां वाटेल तिथं वसून चहाकॉफी पिणारा, तलम रेशमी वस्त्रं परिधान करणारा आणि हजारों मैलांचं अंतर हां हां म्हणतां ओलांडून जाणारा आजचा मानव अधिक पुढं गेलेला—सुधारलेला—तुम्हाला वाटत नाही काय ? इतकं असूनही जग दिवसें दिवस मागं जातं आहे—वाईट होतं आहे, असंच तुम्हाला वाटतं ? ”

माझे म्हणणें पुरें करूं देण्याइतकासुद्धां गणूकाकांना धीर नव्हता. मी थांबलों मात्र, आणि गणूकाकांनीं आपली सरबत्ती सुरू केली, “ तुझं म्हणणं सगळं ठीक आहे, ” ते म्हणाले, “ पण सर्व प्रगतीचा—सुधारणेचा हेतू काय ? माणसाचं सुख हाच ना ? तुझ्या सुधारणेबरोबर माणसांचीं दुःखंही शतपटीनं वाढलीं आहेत. पूर्वीं आगगाड्या आणि मोटारी नव्हत्या, पण त्यामुळं माणूस अधिक सुखी होता. तुमच्या मोटारींनीं तुम्ही हां हां म्हणतां इकडून तिकडे जातां खरे, पण तुझ्या मुंबई शहरांतच रोज शेंकडों माणसं मोटारखालीं सांपडून मरतात ! पूर्वींचीं माणसं कंदमुळांवर भूक भागवीत होतीं आणि क्लकलांनीं अन्न ज्ञांकीत होतीं हें खरं आहे, पण चहा आणि कॉफी यथेच्छ पिऊन नंतर अमक्याचं फरुट—सॉल्ट आणि तमक्याच्या लिब्वर—पिल्स घेत डॉक्टरांचे उंबरठे झिजवणाऱ्या तुम्हां लोकां-पेक्षां तीं सुखी होतीं खास ! ”

सुखाचीच कसोटी सुधारणेला लावायची—आणि तीच लावणें योग्य आहे—तर काकांच्या या भडिमारांनं मी थोडा वेळ सर्द झालों हें कबूल केलेच पाहिजे. पण थोडा वेळच. तेव्हां मोटारी आणि यांत्रिक सुधारणा नसल्यामुळें अपघात होत नव्हते आणि म्हणून त्यावेळचे लोक सुखी होते, आणि आज यांत्रिक सुधारणेच्या काळांत शेंकडो लोक हरघडी मोटारखालीं सांपडून चिरडले जातात म्हणून आजचे लोक दुःखी आहेत, हें म्हणणें प्रतिपक्षाला क्षणभर निरुत्तर करून टाकणारें असलें, तरी नुसत्या गणिती हिशोबानेंसुद्धां तें अजिबात फोलं आहे हें दाखवून देतां येईल. फार काय, पण त्या वेळच्या सुखदुःखांची वजाबाकी करून उरलेल्या सुखापेक्षां आजच्या सुखांतून दुःख

वजा जातां उरलेलें सुख कदाचित् कांकणभर अधिकच भरेल हेंही सिद्ध करणें कठीण नाहीं. त्यावेळीं मोटारीचे अपघात नव्हते, पण हिंस्र श्वापदांनीं गजबजलेल्या मार्गांनीं एका ठिकाणा-हून दुसऱ्या ठिकाणीं जातांना किंवा नुसती रोजची भूक भाग-विण्याकरतां भयंकर जंगलांतून कंदमुळें धुंडाळतांना किती माणसें मृत्युमुखीं पडत होतीं असतील ! आणि कंदमुळांवर राहिल्यामुळें त्यांना लिव्हर-पिल्स किंवा फ्लूट-सॉल्टची जरूर भासत नव्हती असेल. पण जर का एखादी विकृती शरीरांत उद्भवली तर योग्य औषधांच्या किंवा शस्त्रक्रियेच्या अभावीं किती लोक असह्य वेदनांनीं व्याकुळ होत प्राण सोडीत असतील ?

गणूकाकांना गप्प करायला हा आंकडेवारी हिशेब रूप झाला; पण माझे स्वतःचेंच त्यानें तितकेंसें समाधान होत नाहीं. टोपलींतल्या आंब्यांप्रमाणें किंवा गोणींतल्या तांदळांप्रमाणें सुखदुःखाचें मोजमाप थोडेंच करतां येतें ? मग उगाच वजावाक्या करण्यांत अर्थ काय ? मानवी सुधारणेच्या इतिहासांत सुखाबरोबर दुःखाची वाढ झाली आहे हें कबूल; पण गणूकाकांसारख्यांचें तोंड बंद करायचें म्हणजे, त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ खरा आहे असें धरून चालल्यास त्यापामून अनर्थ कसा होतो हें दाखवून देऊन. सुखाबरोबर दुःखें वाढलीं म्हणून सुधारणेला जर कुधारणा म्हणून हंसायचें, किंवा प्रगतीची परागती म्हणून हेटाळणी करावयाची, तर डोंगरमाध्यावरून उषःकाल पहाणाऱ्या माणसाची खालीं पायथ्याकडे काळोखांत उभ्या राहिलेल्या माणसानें कीव करायला हरकत नाहीं ! तो मनुष्य अभिसानानें म्हणूं शकेल, कीं

‘ या डोंगरमाथ्यावरल्या माणसाचा पाय घसरला तर खाली कोसळून ल्याला किती भयंकर मृत्यू येण्याचा संभव आहे ! मला तसली कांहींच भीती नाही—मी खंबीर जमिनीवर उभा आहे ! ’ किंवा क्लिओपात्रासारख्या त्रैलोक्यसुंदरीच्या प्रेमाची माधुरी चाखून भग्नहृदय झालेल्या सीझरसारख्या पुरुषश्रेष्ठाला एखादा सामान्य कारकूनसुद्धां छाती फुगवून सांगू शकेल, कीं ‘ मी किती सुखी आहे पहा ! तुझ्यासारखी तळमळ आणि तडफड मला माहितसुद्धां नाही; कारण प्रेम आणि प्रणय असल्या भानगडींत मी कधी पडलेच नाही ! ’ आणि याच हिशेबानें माणसापेक्षां दगड अत्यंत सुखी ठरेल—कारण त्याला भूक नाही तहान नाही रोग नाही कीं राई नाही, ताणा-ताण नाही कीं कसली यातायात नाही, कसला लढा नाही कीं झगडा नाही !

मुखाच्या कल्पना करतांना आम्ही विसरतो तें हेंच, कीं जीवन म्हणजे झगडा. जीवन म्हणजे कांहीं सारखी लांबत जाणारी एकपदरी माळ नव्हे,—जीवन म्हणजे परस्परविरुद्ध प्रवृत्तींचा ना आदि ना अंत असा दोनपदरी गोफ ! प्रगत जीवन—मोठें जीवन म्हणजे मोठा लढा—तीत्र झगडा. मोठ्या लढ्यांत जखमा मोठ्याच होणार. पण या लढ्यांतला विजयही मोठा. आणि त्या विजयाचें सुखही मोठेंच नाही काय ? पूर्वीच्या मानवांपेक्षां आम्हां आजच्या मानवांना मोठ्या दुःखांशीं लढण्याचा मोठा मान मिळाला आहे. झालें तर. हीच आमची प्रगती !

डोंबाऱ्यांचा खेळ !

हें असें कां होते तेंच मला कळत नाही. या लेखाचीच गोष्ट ध्या ना ? सकाळींच लिहून टाकीन म्हणत होतो, पण अजूनपर्यंत लिहिण्याची सुरुवातच करवेना. सकाळीं लिहायला टेबलाकडे गेलों तों समोरच्या आरशांत स्वतःचा चेहेरा दिसला, आणि डोक्यावरले केंस फारच वाढले आहेत असें दिसून आलें. छे, केंस कापून घेतलेच पाहिजेत. ताबडतोब कोट चढवून बाहेर गेलों आणि तास दीड तासानें केंस कापून घेऊन परत आलों. आतां लिहिण्यास बसायला कांहींच हरकत नव्हती.

इतक्यांत एक दोन मित्र आले. “तुझं कांहीं काम असलं तर आम्ही परत जातो. पुन्हां येऊं उद्यां परवां. तसं आमचं विशेष कांहींच काम नाही. ” ते म्हणाले.

“ बसा रे थोडा वेळ. मला थोडंसं लिहायचं आहे. टाकीन लिहून नंतर ” असें म्हणून मी त्यांना बसवून घेतलें. सौजन्याचे सर्व नियम मला त्या वेळीं आठवले ! खरें म्हटलें तर मी त्यांना ‘जा’ म्हणून सांगितलें असतें तर त्यांना मुळींच वाईट वाटलें नसतें. पण दारावर आलेल्यांना परत कसें घालवावयाचें, असा मोठा पोक्त सल्ला माझ्या तक्रारी मनाला मी दिला. ते जाईपर्यंत दहा अकरा वाजले होते.

आतां आंघोळ करून जेवावें आणि नंतरच शांतपणें लिहीत बसावें असा शहाणपणाचा विचार मी केला. आणि स्नान-भोजनादिकांच्या उद्योगाला लागलों. जेवण झाल्यावर डोळ्यांवर थोडी गुंगी आली. तेव्हां आळसटपणें लिहिल्यास नीटसें लिहून होत नाही असें म्हणून फार नाही, थोडाच वेळ झोंपण्याचा— किंवा जरा पडण्याचा म्हणा, विचार केला. अर्धा पाऊण तास चांगली झोंप घेतली, आणि ताजातवाना होऊन उठलों.

दुपारचा एक वाजला होता. आतां लिहिलेंच पाहिजे. कागद, पेन्सिली, चाकू वगैरे सर्व साहित्य टेबलावर जमा केले. इतक्यांत आठवण झाली, कीं आतां दुपार झाली आहे तेव्हां चहा घेऊनच लिहायला बसावें. हो, म्हणजे लिहायलासुद्धां चांगला जोर येईल, आणि लिहितां लिहितां मध्येच चहाकरतां उठायला नको. अगदीं मनापासून ही कल्पना मला पटली ! ताबडतोब स्टोव्ह पेटवला आणि चांगला एक दोन कप चहा करून गरम गरम प्यालों. आतां मात्र लिहिण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. मला वाटतें, मी खूप डोकें खाजवून पाहिलें; पण कांहीं सबब उरलीच नव्हती ! शेवटीं मनाचा धडा करून पेन्सिल हातांत घेतली, आणि लिहायला बसलों !

राहून राहून माझ्या मनांत विचार येतो तो हाच, कीं स्वतःची ही फसवणूक कशासाठी ? स्वतःच्याच मनाशीं हा इतका अटीतटीचा झगडा कां ? ' लिहा ' म्हणून आमच्या मानेवर कुणीच गोणी ठेवलेल्या नाहीत. बरें, हें लिहिण्यापासून तसे कांहीं पैसे मिळायचे आहेत, किंवा स्वतःचा फायदा व्हायचा आहे असेंही नाही. मग ही धडपड कां ? तें कांहींही असो; असें होतें खरें. एक प्रवृत्ती मनाला म्हणते, " बस

स्वस्थ, घे विश्रांती, हवी कशाला धडपड लिहिण्याची नी खरडण्याची ! ” दुसरी प्रवृत्ती दुसऱ्या बाजूला ओढते आणि सांगते, “ लिही, काम कर, कांहींतरी करून दाखव ! ”

प्रवृत्तीनिवृत्तीच्या या रस्सीखेंचींत मनाची त्रेधातिरपीट उडते, आणि केव्हां केव्हां जीव बेजार होतो.

पण या रस्सीखेंचींत स्वतःचे पाय चळू न देतां ते ताठ उभे ठेवण्यांतच—या तारेवरल्या नाचांत स्वतःचा तोल ढळू न देतां तो कुशलतेनें संभाळण्यांतच—जीवनाचा जीव आणि जगण्याची मजा आहे, असें सूझ म्हणतात ! तोल सुटला कीं झालेंच. नेहेमीच्या अनुभवांतली कुठलीही गोष्ट ध्या. परस्परविरुद्ध प्रवृत्तींच्या या द्वंद्वांतून आपण कांहीं सुटत नाहीं. झोंपून रहा, मेदोवृद्धी होऊन लडुंभारती व्हाल ! जाग्रणें करा, खंगत जाल नी अस्थिपंजर व्हाल ! काम न करतां स्वस्थ पडून रहा—विश्रांती ध्या. ती विश्रांती भयंकर वाटेल—जीव बेचैन होईल. पुरे ही विश्रांती म्हणून कामाला लागा, आणि काम करून पुन्हां विश्रांती ध्या—तीच विश्रांती आनंददायक वाटेल. आणि ती तशीच चाळू ठेवलीत कीं ती पुन्हां भयंकर वाटेल—जीव बेचैन होईल ! हें रहाटगाडगें सदा-सर्वकाळ असेंच चालायचें—हा तारेवरला नाच अविरत असाच चाळू ! हेंच जगणें. हें नको असेल तर मरा ! विजयी वीर तोच, कीं जो या तारेवर तोल संभाळतो ! आणि ही तार तरी कसली ! ती कुठून आली आणि कुठें गेली, तें कुणालाच माहीत नाहीं ! कुणीतरी अवचितपणें आम्हाला या तारेवर आणून उभे करतो. मोठ्या अक्कलदुशारीनें तोल संभाळीत आम्ही पुढें जातो; आणि मग तितक्याच अवचितपणें जसे आलों तसे आम्ही नाहींसे होतो ! किती सुंदर डोंबाऱ्यांचा खेळ हा !

सामान्यांचें असामान्यत्व !

कांहीं कांहीं लोकांची संगत मी तास तास, दोन दोन तास कशी सहन करूं शकतो, याचें माझ्या एका हुशार आणि बुद्धिमान् मित्राला आश्चर्य वाटतें. परवां तर त्यानें तसें स्पष्ट बोलून दाखविलें. निळ्या-काळ्या शाईच्या पुड्या विकून उदर-निर्वाह चालविणारा एक माणूस माझ्या ओळखीचा आहे. तो केव्हां केव्हां माझ्याकडे येऊन गप्पा मारीत बसतो. परवां सकाळीं तो असाच माझ्याकडे तासभर येऊन बसला होता. माझ्या शेजारींच रहाणारा माझा हुशार आणि बुद्धिमान् मित्र तो असतांना दोन तीनदां माझ्या खोर्लांत डोकावून गेला. तो शाईवाला निघून गेल्यावर तो आंत आला आणि मोठ्यांदा हंसून म्हणाला, “कमाल आहे वुवा तुझी ! या शाईवाल्याच्या गप्पासुद्धां तूं तास तास कशा सहन करूं शकतोस तें मला समजत नाही. भिडस्तपणाला कांहीं मर्यादा असाव्या. तो आला कीं त्याला तूं ताबडतोब घालवून कां देत नाहीस ? ”

“दारावर आलेल्या माणसाला तडकाफडकी घालवून देण्याचें शौर्य तुम्हा लोकांत आहे याबद्दल मला तुमचा हेवा वाटतो.” मी म्हणालों, “आणि माझ्यांत तितकें शौर्य नाही हें मी कबूल करतो. पण केवळ भिडस्तपणामुळं या लोकांना

मी जवळ करतो, असं मात्र तूं समजू नकोस. खरोखरच केव्हां केव्हां बुद्धिमान् आणि हुषार माणसांच्या संगतीपेक्षां या सामान्य लोकांचा सहवासच मला मनापासून आवडतो ! ”

या उत्तरानें माझ्या मित्राची विशेषशी खात्री पटली नाहीं. पण तो गप्प बसला, हें मात्र खरें. माझ्या या भिडस्तपणाकडे किंवा सामान्य माणसाविषयीं मला वाटणाऱ्या आपलेपणाकडे माझा हा मित्र निदान सहानुभूतीच्या दृष्टीनें तरी पहातो. पण माझ्या ओळखीचे दुसरे एक अतिहुषार गृहस्थ आहेत त्यांचा माझ्यावर निराळाच आरोप आहे. त्यांच्या मते निर्बुद्ध, सामान्य लोकांचा घोळका मी माझ्याभोंवतीं जमवतो याचें कारण हे लोक माझे चहाते किंवा स्तुतिपाठक असतात, आणि त्यांच्या-मुळें माझी अनायासें गांवभर जाहिरातही होते ! त्याशिवाय स्वतःचीं स्तुतिस्तोत्रेंहि ऐकण्याचा मला आनंद मिळतो तो वेगळाच ! हे गृहस्थ एक प्रथितयश लेखक आहेत, आणि राजहंस ज्याप्रमाणें फक्त मोत्यांच्या चाऱ्यावर जगतो त्याप्रमाणें हे गृहस्थ आपला सारा फुरसतीचा वेळ बहुधा आपल्या-सारख्याच निवडक बुद्धिवंतांच्या संगतींत काव्यशास्त्रविनोद करीत घालवीत असावेत—सामान्यांच्या वाऱ्यालासुद्धां ते उभे रहात नसावेत ! त्याचप्रमाणें यांच्या स्तुतीचा कुणी चुकून जरी शब्द उच्चारला तर ते कानांत घट्ट दड्टे घालीत असावेत ! या थोर माणसाची बरोबरी करण्याची मला मुळांच महत्त्वाकांक्षा नाहीं. स्वतःची स्तुति ऐकली कीं सर्वसाधारण माणसाच्या अंतःकरणाला गुदगुल्या होतात. आणि मलाही माझी कुणी स्तुति केली कीं आवडते, हें मी कबूल करतो. उपरोक्त महत्त्वाकांक्षासुद्धां स्वतःची स्तुति आवडत नाहीं असें नाहीं !

स्वतःच्या चार ओळींबद्दल कुणी स्तुतिपर उद्गार काढले कीं हे गृहस्थ ती बातमी गांवभर स्वतःच सांगत फिरतात. मग माझ्यावर किंवा इतर कांहीं साहित्यिकांवर या गृहस्थांचा असा आरोप कां ? द्राक्षे आवांक्याबाहेर असलीं कीं तीं कोल्ह्याला आंबट वाटतात, त्यांतला तर हा प्रकार नाही ना ? मी एकदां त्यांना तसें म्हटलें सुद्धां.

“ काय हो, ” मीं म्हटलें, “ तुमच्याभोंवतीं आमच्याकडे येतात त्याप्रमाणं निर्बुद्धच काय, पण कुणीसुद्धां येत नाहीत याचा विषाद तर तुम्हाला वाटत नाही ना ? ”

त्यावर ते चिडून म्हणाले, “ तुमच्यासारखा वाटेळ त्याला मी जवळ करीत नाहीं. मी फक्त बुद्धिवंतांशींच मैत्री करतो ! ” या कबुलीजबाबानें आमच्यापेक्षांही आपण खरे पटाईत जाहिरातबाज आहोंत हें त्यांनीं नकळत पण आपोआपच कबूल केलें ! कारण, बुद्धिवान् आणि प्रथितयश लोकांच्याच हातीं जाहिरातीचीं अधिक साधनें असतात; आणि त्यांच्याशीं मैत्री करूनच स्वतःची जाहिरात करून घेण्याची अधिक शक्यता असते. सामान्य किंवा निर्बुद्ध लोकांनीं केलेल्या स्तुतीनें किंवा जाहिरातीनें स्वतःचा फायदा होण्यापेक्षां तोटाच अधिक होतो हें समजण्याइतकी अक्कल या गृहस्थांना जितकी आहे तितकीच, किंबहुना त्यापेक्षां किंचित् अधिक मला किंवा ज्या इतर साहित्यिकांवर हे गृहस्थ वरच्यासारखे आरोप करतात त्यांना खास आहे. आपली जाहिरात व्हावी या हेतूनें कुणी निर्बुद्ध माणसांना जवळ करील असें मला वाटत नाहीं.

पण सुदैवानें माझ्याकडे येणाऱ्या लोकांत माझी जाहिरात करूं शकतील असे सुबुद्ध किंवा निर्बुद्ध साहित्यसेवी बहुधा

कुणी नसतातच मुळीं. माझ्याकडे येणारे आणि मला मनापासून आवडणारे म्हणजे त्या शार्ङ्गिक्यासारखे सामान्य लोक. बुद्धिवैभवानें ते तळपत नाहीत किंवा वाङ्मयाची ते चिकित्सा करू शकत नाहीत हें खरें आहे. पण जीवनावरल्या पुस्तकांसंबंधी बोलण्यापेक्षां ते प्रत्यक्ष जीवनासंबंधीच बोलतात, आणि म्हणूनच ते मला आवडतात. तसें बुद्धीचें महत्त्व मला कळतें; आणि माणसाला आपल्या बुद्धीचा थोडाबहुत अहंकार असावा हेंही मला मान्य आहे. पण बुद्धीपेक्षांही खरी मानवता अंतःकरणांतच दिसून येते. आणि काय असेल तें असो, ज्याप्रमाणें एखाद्याला दृष्टी नसली म्हणजे त्याचें स्पर्शेद्रिय अधिक तीव्र असतें, किंवा वाचा नसणाराचें घ्राणेद्रिय तीक्ष्ण असतें त्याप्रमाणेंच बुद्धी कमी असणाराचें अंतःकरण बहुधा मोठें असतें, असा माझा अनुभव आहे. बुद्धिवंताच्या संगतींत क्षणभर आपले डोळे दिपून जातील, आणि जीवनाचें पृथक्करण करून त्यानें शोधून काढलेले रूक्ष पण भव्य सिद्धान्त आपल्याला चकितही करून टाकतील. पण सामान्य माणसाच्या संगतींत मिळणारा जीवनाचा एखादा अपूर्व अनुभव किंवा दृष्टोत्पत्तीला येणारें जीवनाचें एखादें नवीन स्वरूप इतकें अमोल असतें, कीं प्रत्यक्ष जीवनाच्या निर्मल झऱ्यांतच बुडी मारल्याचा अवर्णनीय आनंद आपणाला होतो. आम्ही बुद्धिवान् लोक अपत्यवात्सल्याविषयीं रसाळ कविता लिहूं किंवा मित्रप्रेमावर एखादा फर्डा लेखही खरडूं. पण आमचा मित्र आजारी पडला असतां इकडची काडी तिकडे करण्याचें कांहीं आम्हाला जमणार नाही ! पण तेंच एखादा सामान्य माणूस आपल्या स्नेहाच्या आजारांत त्याची शुश्रूषा करण्याचें आणि घाण उपसण्याचें काम आमच्या-

पेक्षां शतपट अधिक चोखपणें करतो. सामान्यांतच असामान्य
माणुसकी असते, असें मला वाटतें. आणि बुद्धीपेक्षां मला
माणुसकीची किंमत अधिक वाटत असल्यामुळे सामान्यांचीच
संगत मी अधिक पसंत करणार !

प्रगतीची किल्ली

अलिकडे गणूकाकांना माझा फार राग येऊं लागला आहे. एक दोन दिवसांपूर्वी कसल्या तरी तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टी करित मी आणि माझा एक मित्र बसलों होतो. इतक्यांत गणूकाका तिथें आले. आमच्या गोष्टी त्यांच्या कानांवर पडल्याबरोबर इतके दिवस मनांत धुमसत असलेला राग बोलून दाखवायला त्यांना चांगलीच संधि मिळाली. मला मध्येच थांबवून ते म्हणाले,

“ अलिकडे तूं फारच शहाणपणा दाखवूं लागला आहेस ! कांहीं तरी एखादी क्षुल्लक गोष्ट ध्यायची किंवा मी चुकून बोललेला एखादा शब्द धरायचा आणि त्यांतून मोट्टं कांहीं तरी तत्त्वज्ञानाचं अवडंबर काढायचं ! तूं तोडलेले अकलेचे तारे गेले कित्येक दिवस वाचतोय मी. मला त्यांत कांहीं तथ्य वाटत नाही. हो, स्पष्ट सांगतो—”

“ अहो पण, काका, ” मी माझी बाजू मांडण्याकरतां त्यांना थांबवून बोलायचा प्रयत्न करूं लागलों.

“ तें कांहीं सांगूं नकोस मला. ” आपला आवाज अधिकच चढवून काका ओरडले, “ तुम्ही अलिकडेचे लोक स्वतःच्या फायद्याकरितां केलेली एखादी बारीकसारीक गोष्टसुद्धां केवढी

कुगवून, जणू काय जगाच्या कल्याणाकरतां ती केली आहे, असं भासवतां ! इकडचीं तिकडचीं इंग्रजी पुस्तकं वाचतां, आणि त्यांत सांपडलेल्या मोठमोठ्या जाडजूड शब्दांचा भडिमार करून आम्हां लोकांना चकित करून सोडतां. आम्हांला तें कांहीं जमत नाही. आम्ही आपले सरळमार्गी लोक. आम्हांला आमच्या तरुणपणीं एखादी चांगली मुलगी दिसली तर आम्ही आमच्या आईबापांना सांगत असूं, कीं मुलगी चांगली आहे. इच्याशीं लग्न करून मला संसार करायचा आहे नी चार पोरांचा धनी व्हायचं आहे ! तुम्ही एखादी सुंदर पोरगी पाहिलीत कीं काय शब्दांचं वादळ उठवतां ! दिव्य प्रेम काय, अमरज्योती काय नी काय काय ! आणि इतकं करून शेवटीं आम्ही केलं तेंच करतां !—”

“ मीं असं केलं तरी काय, काका ? ” मी म्हणालों.

“ सांगतो, धीर धर. ” काका म्हणाले, “ परवां तूं तें एका लेखांत लिहिलंस, कीं लिहा म्हणून आमच्या मानेवर कुणी गोणी ठेवलेल्या नाहीत, कीं या लेखाबद्दल चार पैसेसुद्धां मिळणार नाहीत. तरी पण लिहिल्याशिवाय रहावतच नाही. कां ? तर म्हणे, प्रवृत्तीनिवृत्तीची रस्सीखेंच, यं व आणि त्यं व ! अरे, लेखक म्हणून तुम्हाला मिरवायला पाहिजे, कीर्तीची हांव आहे, चार लोकांनीं बरं म्हटलेलं तुम्हाला हवं आहे ! कसली रस्सीखेंच नी कसलं काय ! ”

“ अस्सं, अस्सं. ” मी म्हणालों, “ चांगलाच सूड घेतलांत काका तुमच्या नांवावर तत्त्वज्ञानाचा बकवा केल्याबद्दल ! ”

“ याची गोष्ट एक सोडून द्या, काका. ” माझा मित्र म्हणाला, “ हा असेल आपमतलबी तुम्ही म्हणतां तसा. पण मोठमोठे

शास्त्रज्ञ, संशोधक, राजकारणी पुरुष, स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करतां जें कार्य करून ठेवतात, तें काय कीर्तीच्या स्वार्थी आशेन ? देशकार्यासाठीं ऐहिक सुखावर लाथ मारणारे स्वातंत्र्य-वीर, किंवा मानव जातीच्या सुखांत भर घालणारा एखादा शोध लावण्यासाठीं सर्वस्वाचीच नव्हे, तर स्वतःच्या जिवाचीही राखरांगोळी करायला मागं पुढं न पाहणारे शास्त्रज्ञ, हे कुठलंही कार्य केवळ स्वार्थी हेतूनं करतात, असं मला नाही वाटत. साहित्यिकाची साहित्यनिर्मिती किंवा शास्त्रज्ञाचं संशोधन कीर्ती किंवा नांव मिळविण्याच्या स्वार्थी लालसेनं केलीं जातात असं तुम्हांला वाटतं,तर तोरे तोडणाऱ्या आमच्या या दोस्ताला कांहीं-तरी करावंसं वाटणं आणि कांहीं करूं नयेसं वाटणं, ही एक प्रवृत्तीनिवृत्तीची हेतुशून्य रस्सीखेंच, किंवा जीवन म्हणजे एक अर्थविहीन डोंबाऱ्यांचा खेळ वाटतो. मला वाटतं, मानवी अंतः-करणांत जगण्याची जशी एक प्रबळ इच्छा निसर्गानं ठेवून दिली आहे,तशीच निर्मितीची-स्वतःचं असं कांहीं तरी जगांत करून दाखविण्याची-बलवत्तर आवड उपजतच तिथं आहे. स्त्रीपुरुषांमधल्या आकर्षणाचा निसर्ग ज्याप्रमाणं मानवजातीचं सातत्य राखण्याकरतां उपयोग करून घेतो, त्याचप्रमाणं मला वाटतं, या निर्मितीच्या आवडीचा फायदा घेऊन तो मानवी प्रगतीचं गाडं चालू ठेवतो ! स्वतःच्या सुखासाठीं म्हणून या आकर्षणामुळं स्त्रीपुरुष एकत्र येत असतील, पण मृत्यूमुळं मानवजातींत पडणारी तूट जन्मानं भरून काढण्याचं कार्य निसर्ग परस्पर त्यांच्या-कडून करून घेत असतो ! त्याचप्रमाणं शास्त्रज्ञ किंवा साहित्यिक या निर्मितीच्या नादानं कीर्तीसाठीं जिवापाड झटत असतील, पण मानवी सुधारणेंत, संस्कृतींत किंवा प्रगतींत अविरत भर

घालण्याचं काम निसर्ग त्यांच्या हातून साधतो. या निर्मितीच्या नादांतच प्रगतीची किल्ली आहे.” "

माझ्या मित्राचें हें जोरदार व्याख्यान ऐकून गणूकाका तर सर्दच झाले. पण मीही बराच चमकलों. मात्र त्याच्या म्हणण्यांत बरेंच तथ्य आहे असें मला वाटतें. कीर्तीच्याच आशेनें मनुष्य एखादें चांगलें कार्य करतो असें म्हणतां येणार नाहीं. आपल्या कार्याचा किंवा आपल्या नांवाचा जगाला मागमूसही लागणार नाहीं, हें माहित असूनही सत्कार्य करीत रहाणारे 'अज्ञात वीर काय थोडे आहेत ? पेटलेल्या खाईवर देहाचा पूल करून शिवाजीला पुढें जाऊं देणाऱ्या स्वामिनिष्ठ मावळ्यांनीं तें वीरकृत्य काय कीर्तीच्या आशेनें केलें ? कांहीं तरी चांगलें कार्य करण्याची अनावर इच्छा—निर्मितीचा नाद—हेंच त्याचें खरें कारण. यावरही कदाचित् गणूकाका म्हणतील, कीं असलें कार्य करतांना होणाऱ्या उदात्त आनंदाच्या स्वार्थी हेतूनें हे लोक असलीं कार्ये करीत असतील ! या प्रश्नाला मात्र माझ्याजवळ उत्तर नाहीं !

यथेच्छ झोंपा !

अनेकांना अनेक कारणांसाठी नेपोलियन आवडतो. कुणाला तो एक अद्वितीय योद्धा म्हणून आवडतो, तर कुणाला एक मोठा देशभक्त म्हणून त्याच्याविषयी आदर वाटतो. मला मात्र तो एका निराळ्याच कारणामुळे आवडतो. नेपोलियन-विषयी असे सांगतात, की त्याला वाटेल तेव्हां वाटेल तिथे झोंप येत असे. त्याची झोंप हुकमी होती. रणांगणावर शत्रूशी तुंबळ युद्ध जुंपलेले असतांनासुद्धां तो मध्येच घोड्यावर बसल्या बसल्या पांच दहा मिनिटे झोंप काढून ताजातवाना होऊं शकत असे. खरोखरच नेपोलियनचा मला हेवा वाटतो ! आणि यामुळेच तो मला फार आवडतो. योद्धे आणि वीरपुरुष, देशभक्त आणि जगज्जेते हवे तितके मिळतील, पण असा खंदा निद्रावीर कुठे मिळेल ?

नेपोलियनविषयी मला कमालीचा आदर कां वाटतो हे जेव्हां मीं गणूकाकांना सांगितले, तेव्हां क्षणभर ते स्तंभितच झाले, आणि नंतर रागाने दांत ओंठ खात म्हणाले, “ मूर्खा, स्वतःच्या आळसावर पांघरूण घालायला एका इतिहासप्रसिद्ध पुरुषाच्या मागं लपायला पहातोस काय ? आधींच मनुष्य-मात्राचं निम्मं आयुष्य झोंपेंत फुकट जातं. त्यांत दिवसा रात्रीं

वाटेल तेव्हां झोंपा काढून तू आपलं नव्वद टक्के आयुष्य वांया घालवतोस. आणखी उरलेलं दहा टक्के कांहीं तरी उपयुक्त किंवा चांगलं काम करित घालवण्याऐवजीं नेपोलियनसारख्या थोर पुरुषाच्या आयुष्यांतल्या इतर सगळ्या चांगल्या गोष्टी सोडून देऊन त्याच्या झोंपेचं उदाहरण डोळ्यापुढं ठेवतोस काय ? नेपोलियन वाटेल तेव्हां झोंपू शकत असे, हें तुझ्या मते त्याचं मोठेपण ! लाज नाहीं वाटत सांगायला तुला ! ”

गणूकाकांनीं शिव्यांचा कितीही वर्षाव केला, तरी मला नाहीं पटत त्यांचें म्हणणें. झोंपेंत गेलेलें आयुष्य फुकट जातें असें मला वाटतच नाहीं मुळीं. उलट माझ्या मते जागेपणांतल्या जीवनापेक्षांही झोंपेंतलें जीवन किती तरी अधिक मःत्वाचें नी अधिक सुंदर असतें. फार काय, पण जागेपणीं जें कधींच शक्य नाहीं असें सुंदर जीवन झोंपेंतच जगतां येतें ! झोंपेंत दिसणारीं गोड आणि सर्वांगसुंदर स्वप्ने जागेपणीं तुम्हाला कधीं-तरी दिसतील काय ? प्रत्येक मानवी अंतःकरणाच्या गाभ्यांत अगदीं खोल दडून राहिलेली एखादी तरी अशक्य कोटींतली— वेडगळपणाची पण अत्यंत प्रिय अशी इच्छा असते. जागृत जीवनांत या इच्छेची पूर्तता तर दूरच राहो, पण ती नुसती बाहेर बोलून दाखविली, तरीसुद्धां लोक तुम्हाला वेड्यांत काढतील. या असल्या वेड्याबगड्या इच्छांच्या सफलतेचा लोकोत्तर आनंद स्वप्नसृष्टींत नेऊन सोडणाऱ्या झोंपेंतच तुम्हाला मिळेल.

इतरांच्या अशा काय इच्छा असतील कुणाला ठाऊक, पण सर्वजण मला हंसतील याची पूर्ण जाणीव असूनही माझ्या एका असल्याच वेड्या इच्छेचें उदाहरण मला सांगितल्याशिवाय रहावत नाहीं. लहानपणापासून ही इच्छा माझ्या मनांत दबा

धरून बसलेली आहे. आणि अजूनही ती तिथें जशीच्या तशी आहे. या इच्छेच्या पूर्ततेचा अवर्णनीय आनंद मी अनेक वेळां झोंपंत चाखला आहे; आणि पुढेंही अनेक वेळां चाखीन अशी आशा आहे. हें स्वप्न गेल्या कित्येक वर्षांत मी पुन्हां पुन्हां पाहिलें आहे,—किंवा अधिक समर्पक भाषेत बोलायचें म्हणजे हें स्वप्न मी 'जगलों' आहे. पक्ष्यासारखें आपणाला उडतां यावें, अशी तीव्र इच्छा लहानपणापासून माझ्या मनांत आहे ! विमानांत बसून किंवा यंत्राच्या सहाय्यानें वर उडण्यांत मला विशेष मजा नाही वाटत. आपल्या वाहून आणि पायांत विजेसारखी कांहींतरी अद्भुत शक्ति स्फुरित व्हावी आणि स्वतःच्या जोरावर मन मानेल तसें हवेंत तरंगत फिरावें, ही माझी खरी इच्छा.

लहानपणीं तर अरबी भाषेंतल्या सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी किंवा पुराणांतले मारुतीचे पराक्रम वाचले, कीं मला विलक्षण उत्साह आणि आशा वाटे. घरांतलीं माणसें बाहेर गेलीं आहेत, असें पाहून किती तरी वेळां दारें बंद करून घेऊन मी सुपांची जोडी किंवा फाटक्या चादरीचे दोन तुकडे दोऱ्यांच्या सहाय्यानें हातांना आणि पायांना बांधले आहेत, आणि खांदे दुखून येईपर्यंत फडफड करून वर उडण्याचा प्रयत्न केला आहे ! अलिकडे तसा प्रयत्न मीं केला नाही, पण स्वप्नांत मात्र माझा हा प्रयत्न संपूर्ण यशस्वी झाला आहे ! एक अफाट, क्षितिजापर्यंत पसरलेलें सपाट मैदान मला स्वप्नांत दिसतें. त्या मैदानांत एखाद्या शर्यतींत धांवावें त्याप्रमाणें धांवायला मी सुरवात करतो. धांवतां धांवतां एकदम माझे दोन्ही पाय जमिनीपासून उचलले जातात, आणि

मग झालेंच. कमरेवर हात ठेवून वाटेल तसा, वाटेल त्या वेगानें मी तरंगत पुढें जाऊं शकतों. झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेतांना ज्याप्रमाणें आपण जमिनीवर जोरानें पाय दाबतो म्हणजे झोंक उंच जातो त्याप्रमाणेंच हवेंत जितक्या जोरानें पाय दाबावे तितक्या अधिक वेगानें मी पुढें जातो ! हें स्वप्न अनेक वेळां मी पाहिलें आहे,—किंवा अधिक खरें बोलायचें म्हणजे अगदीं वास्तवपणें हें स्वप्न मी अनेक वेळ 'जगलों' आहे. इतक्या खरेपणानें जगलों आहे, कीं स्वप्नांतून जागा झाल्यानंतरसुद्धां एक क्षण दोन क्षण त्या अद्भुत अनुभवाची गोड भिरभिरी माझ्या पायांत भिरभिरत राहिली आहे. आणि आत्तां एका क्षणापूर्वीं आपण जें सहजपणें केलें तें जागेपणीं कां करतां येऊं नये, अशी वेडी आशा माझ्या मनांत कैकवेळां डोकावून गेली आहे.

इहलोकांत ज्यांची भेट आपणाला पुन्हां कधींच होणार नाही अशा आपणाला सोडून गेलेल्या प्रियजनांची कांहीं क्षणांपुरती कां होईना, पण जवळ जवळ जिवंत भेट एक काय ती झोंपेंतली स्वप्नसृष्टीच करूं जाणे. जगाच्या दुःखांतून सुटून जाण्याकरतां मृत्यु हा एकच उपाय आहे, असें कांहीं लोक सांगतात. "त्यांना मी सांगेन, कीं बाबांनो, हा शेवटचा उपाय अमलांत आणण्यापूर्वीं दुसरा एक उपाय करून पहा. मृत्यूचे सर्व फायदे ज्यांत आहेत, पण तोटा मात्र एकही नाही अशी एक गोष्ट जगांत आहे; ती म्हणजे झोंप !"

गणूकाका आणि त्यांच्यासारखे इतर शहाणे लोक डोळ्याला डोळा लागूं न देतां अहर्निश काम करूं घात आणि नांव-लौकिक, मोठेपणा मिळवूं घात. मी मात्र मिळेल तेव्हां आणि मिळेल तिथें उशीत डोकें खुपसणार आणि शक्य तितकें झोंपून घेणार !

ज्योती आणि ज्वाला !

नुक्तीच एक मोठी मजेदार गोष्ट मी वाचली. एका महत्त्वाकांक्षी मनुष्याला लोकांमध्ये आपणाला कांहींतरी अद्वितीय स्थान प्राप्त व्हावे,—एक कुणी तरी भलताच मोठा माणूस म्हणून जगाने आपणाकडे पहावे, अशी तीव्र इच्छा झाली. त्याने हर उपायांनी सैतानाला प्रसन्न केला; आणि त्याच्याकडून असा वर मागून घेतला, कीं इतर माणसांना जशी सांवली किंवा छाया असते तशी आपणाला असू नये ! सैतानाने त्याला तो वर खुपीने दिला. त्या माणसाला वाटले, सांवली नसलेला एकमेव प्राणी म्हणून सारे जग आतां आपणाला मान देणार. पण परिणाम मात्र उलटाच झाला. हे कुणी तरी भूतपिशाच आहे म्हणून सारा समाज त्याच्यापासून दूर दूर पळू लागला. त्याची बायको, त्याचीं मुलेंसुद्धां त्याला जवळ उभा करीनात. सर्व लोकांनीं ठरविले कीं याला मारून टाकला पाहिजे ! शेवटीं हा सर्व प्रकार असह्य होऊन त्या बिचाऱ्याला आत्महत्या करावी लागली.

वेल्स या सुप्रसिद्ध इंग्लिश लेखकाची अशीच एक गोष्ट आहे. साऱ्या जगाला दांतीं तृण धरून आपल्या पायांशीं यायला लावीन अशा महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन एक मनुष्य

अदृश्य होण्याची शक्ति संपादन करतो. पण शेवटीं आपल्या जातींतून उठून गेलेल्या एखाद्या पक्ष्याला ज्याप्रमाणें त्या जातीचे सारे पक्षी टोंचून टोंचून ठार करतात, त्याप्रमाणें सारीं माणसें एक होऊन त्या अदृश्य होऊं शकणाऱ्या इसमाला दे माय ठरणी ठाय करतात, आणि त्याचा मुडदा पाडतात.

या चिमुकल्या गोष्टी चिमुकल्या मुलांचें मनोरंजन करतील अशाच आहेत खऱ्या; पण त्यांच्यामागें एक भव्य सत्य लपलें आहे, असें मला वाटतें. स्वतःला मोठेपणा मिळविण्याचा म्हणा, किंवा जगावर कर्तुमकर्तुम् सत्ता गाजविण्याचा म्हणा, कसलाही स्वार्थ जरी तुम्हाला साधायचा असेल, तरीसुद्धां केवळ स्वतःचें वैयक्तिक महत्व वाढेल असें कांहीं तरी जगावेगळें चमत्कारिक स्वरूप प्राप्त करून घेणें, किंवा निव्वळ आपला वैयक्तिक फायदा करील अशी एखादी अलौकिक शक्ति मिळविणें, हा त्याला उपाय नव्हे. स्वार्थाकरतांसुद्धां तुम्हांला परमार्थाची कांस धरली पाहिजे. नेपोलियन किंवा शिकंदर यांनीं जगजेते होण्याची स्वार्थी महत्वाकांक्षा धरली असेल, पण स्वतःच्या राष्ट्राचें सामर्थ्य वाढविण्याचें किंवा आपल्या देशाचा कीर्तिपरिमल जगभर पसरविण्याचें उच्च ध्येय त्यांनीं डोळ्यापुढें ठेवलें म्हणूनच त्यांना जनतेचा किंवा समाजाचा प्रचंड पाठिंबा मिळाला.

तसा निःस्वार्थी जगांत कुणीच नाही. एखाद्या देशभक्तानें सोसलेल्या हालोपेष्टांचें किंवा त्याच्या स्वार्थत्यागाचें मी वर्णन करूं लागलों, कीं आमचे गणूकाका नेहमीं म्हणतात, “ माहित आहे रे, या लोकांचा स्वार्थत्याग ! पुढारी म्हणून मिरवायला हवं आणि हजारो लोकांकडून आपला जयजयकार करून घ्यायला हवा म्हणून करतात सगळं ज्ञान ! ”

यावर गणूकाकांना मी हेंच उत्तर देतो, कीं “ असेल त्यांचा स्वार्थी हेतू. वादाकरतां क्षणभर मी ‘ नाही ’ नाही म्हणत. पण कसल्याही हेतूनं कां होईना ते आपल्या देशाच्या, आपल्या लोकांच्या चांगल्याकरतां झटताहेत ना ! झालं तर. ”

“ म्हणूनच मी म्हणतो, कीं मी सुरुवातीला सांगितलेल्या दोन गोष्टींचा अर्थ हाच, कीं जगाचें कांहींतरी कल्याण करील, मानवी समाजाच्या कांहीं तरी उपयोगी पडेल अशी शक्ति तुम्ही मिळविली पाहिजे, किंवा अशी शक्ति तुमच्यांत असली तर इतरांच्या कल्याणाकरतां तुम्ही तिचा उपयोग केला पाहिजे. त्यांतच तुमचें वैयक्तिक सुख किंवा स्वार्थ आहे. नाहीतर तुमचें अद्वितीयत्व किंवा मुलुखावेगळें व्यक्तित्व तुमच्या दुःखाला आणि नाशालाच कारणीभूत होईल. ”

“ व्यक्तीला जर कांहीं किंमत असेल तर ती समाजाचा एक घटक म्हणून. हें ज्या व्यक्तीला समजलें नाही ती व्यक्ती सुखी होणें कधींच शक्य नाही. स्वतःला सुख पाहिजे असेल तरीसुद्धां दुसऱ्याला सुखी केलें पाहिजे, हेंच माझ्या मते अंतिम सत्य. आपल्या व्यक्तिजीवनाची इवलीशी ज्योत मोठ्या सायासानें पदराखालीं धरून जगांतल्या सुखदुःखांच्या झंझावातापासून तिला बचावण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करीत सारें आयुष्य घालविण्यांत कसलें सुख आणि कसली माणुसकी ! समाजजीवनाच्या ज्वालेंत ही ज्योत मिळविली—एकजीव केली—तर विझण्याची तिला कधींच भीति नाही. माणूस मरतो, पण मानवता जगते; इतकेंच नव्हे तर दिवसेंदिवस ती मोठी होते, तिची प्रगती होते. आपल्या व्यक्तिजीवनाची ज्योत ही त्या दिवसेंदिवस अधिकाधिक तेजस्वी आणि वैभवशाली

होत चाललेल्या अमर ज्वालेचाच एक अभेद्य भाग आहे, ही कल्पनाच किती आशादायक आणि उत्साहवर्धक आहे ! ही ज्योत विझली तरी ती ज्वाला सदैव प्रज्वलितच राहते, या अंतिम सत्याची मनोमय जाणीव हाच अमरत्वाचा अनुभव. आणखी अमरत्व, अमरत्व तें कसलें असणार !

शत्रू करण्याची कला !

आमच्या गणूकाकांचे पुण्याला एक मित्र आहेत. त्यांचा कुणाशीही कधीच मतभेद होत नाही; किंवा, खरें बोलायचें म्हणजे कुणाशी मतभेद करण्याची त्यांची मुळीं इच्छाच नाही. परवां पुण्यांत स्टेशनच्या बाजूला घाईघाईनें जातांना मला ते दिसले. मी त्यांना सहज म्हटलें, “ काय अप्पा, मुंबईला चाललांत वाटांत ? ” त्यावर अगदीं गोड चेहरा करून ते म्हणाले, “ हो, तसं म्हणायला कांहीं हरकत नाही. तसा आत्तां एका रेल्वेच्या अधिकाऱ्याला भेटायला चाललोंय, पण दोन चार दिवसांनीं जाणार आहें मुंबईला मी ! ”

म्हणजे त्या वेळेला ते मुंबईला चालले नव्हते. पण माझ्याशीं मतभेद करूं नये या सोज्वळ हेतूनें ते पहिल्यांदा ‘हो, हो’ म्हणाले; आणि नंतर हळूच आपण मुंबईला जात नसून रेल्वे अधिकाऱ्याला भेटायला जात आहोंत ही खरी परिस्थिती त्यांनीं भीत भीत मला सांगितली. पण एवढ्याशा मतभेदाने-सुद्धां माझे हळवें मन दुखावलें जाईल म्हणून त्यांनीं तीन चार दिवसांनीं आपण मुंबईला जाणार आहोंत असें खात्रीपूर्वक आश्वासन देऊन माझे सांत्वन केलें !

दुसऱ्याशीं सहमत होण्याची त्यांची ही विलक्षण तत्परता पाहून केव्हां केव्हां हंसतां हंसतां पोट दुखू लागतें. एकदां बोलतां बोलतां गणूकाका रागानें त्यांना म्हणाले, “ काय गाढव आहेस तूं, अप्पा ! ”

“ हो, ‘नाहीं’ नाहीं म्हणत मी; पण इतक्या मोठ्यानं माझ्या अंगावर ओरडूं नकोस बुवा ! ” ते गोरामोरा चेहरा करून म्हणाले. ‘

या गृहस्थांच्या अगदीं उलट माझ्या एका मित्राचा स्वभाव आहे. प्रत्येक गोष्टींत दुसऱ्याशीं मतभेद करणें हें एक त्याला पवित्र कर्तव्य वाटतें. कुणी जर म्हटलें, कीं अमुक अमुक ठिकाण इथून पांच मिनिटांच्या रस्त्यावर आहे, तर तो ताबडतोव त्या माणसाला सांगेल, “ छे छे, चुकतां तुम्ही; तिथं जायला साडे-पांच मिनिटं लागतात ! ”

कुणाला म्हणून सुखी वाटूं द्यायचं नाहीं असा जणू काय त्याचा निश्चयच आहे. शत्रू करण्याच्या कलेंत तो इतका तरवेज झाला आहे, कीं हा एक त्याचा आतां स्वभावधर्मच होऊन बसला आहे. दुसऱ्याचीं मनें दुखवण्यांत आणि विनाकारण कुणाचीही टोपी उडवण्यांत त्याला निरतिशय आनंद वाटतो. आपण दुसऱ्याचीं मनें दुखवतो आणि जिकडे तिकडे शत्रू निर्माण करतो याची मात्र त्याला कल्पनासुद्धां होत नाहीं.

सर्वांच्या टोप्या उडवून वर आणखी आपल्याशीं लोक नीट वागत नाहींत, आपणाला शत्रू फार आहेत, आपणाला कुणी चांगला म्हणत नाहीं, याबद्दल तो कुरकूर करतो. मला त्याच्या या कुरकुरीचें आश्चर्य वाटतें. तसें त्याला मी स्पष्ट सांगितलेंही. मीं म्हटलें, “ इतरांनीं तुला चांगलं म्हणावं असं तुला वाटतं—

दुसऱ्यांनीं चांगलं म्हटलं कीं तुला सुख होतं; मग इतरांनाही तुझ्यासारखंच वाटत असेल याचा मात्र तू चुकूनसुद्धां विचार कां करीत नाहीस ? इतरांकडून चांगला म्हणवून घेण्यांत तुला जर सुख वाटतं, तर तूही इतरांना चांगलं म्हटलं पाहिजेस. ” त्याला हे पटतं, पण त्याचा स्वभाव कांहीं जात नाही.

मीं या गोष्टीचा विचार करूं लागलों, कीं अप्पांच्या वरवर हास्यास्पद दिसणाऱ्या वागणुकीचें मर्म मला थोडें थोडें कळूं लागतें. आपणाला कुणी चांगलें म्हटलें नाही, किंवा आपणा-विषयीं कुणी वाईट मत प्रदर्शित केलें, कीं त्यांना अत्यंत दुःख होत असावें. तेव्हां आपण कुणाला वाईट म्हणायचें नाहीं म्हणजे लोक आपणाला दुःख देणार नाहीत, या आशेनें सर्वांशीं सहमत होण्याचा आणि दुसऱ्यांचीं मनें न दुखविण्याचा त्यांनीं निश्चय केल्या असावा.

अप्पा किंवा माझा तो मित्र हे माझ्या मते दोन आत्यंतिक नमुने आहेत. मी या दोहोंमधला सुवर्णमध्य साधायचा प्रयत्न करतो. मला कुणी चांगला म्हटलें कीं बरें वाटतें, आणि वाईट म्हटलें कीं वाईट वाटतें, हे मी माझ्या मनाशीं स्पष्ट केलें आहे. तेव्हां शक्य तों दुसऱ्यांना चांगलें म्हणायचें,—सहसा कुणाला वाईट म्हणायचें नाहीं, आणि अशा तऱ्हेनें आपणाला वाईट म्हणून आपल्या आयुष्यांतले कांहीं क्षण दुःखीकष्टी करणारे शस्त्र निर्माण करायचे नाहीत, असा माझा नियम आहे. कठोरपणें मतभेद व्यक्त केल्यामुळें एखाद्याचें चांगलें होणार असेल, किंवा कटु सत्य स्पष्टपणें न बोलल्या-मुळें जगाचा मोठा तोटा होणार असेल तरच एखाद्याचें मन दुखवावें असें मला वाटतें. इतकेंही करून कुणी माझ्याशीं शत्रुत्व करूं लागला तर मात्र सर्व शक्ती एकवटून त्याच्याशीं

झटापट करायला आणि शक्य तों ल्याला चारी मुंड्या चीत करून विजयोत्साहाचा आनंद उपभोगायला मी मागेपुढे पहाणार नाहीं !

माझे हें तत्त्वज्ञान मी जेव्हां माझ्या मित्रांना सांगतो, तेव्हां त्यांच्यापैकी कांहीं मला चिडविण्याकरितां म्हणतात, “ किती थोर मन तुझं ! पुढं मागं तूं महात्मा होणार ! ”

“ यावर माझे उत्तर ठरलेलें आहे; “ माझ्या या तत्त्वज्ञानांत थोरपणा किंवा मनाचा मोठेपणा कांहीं एक नाहीं, हें मी कबूल करतो. माझा हा अगदीं उघडा नागडा स्वार्थ आहे. मी म्हणतो, उगाच शत्रू निर्माण करून आपल्या आयुष्यांतले कांहीं क्षण तरी दुःखीकष्टी कां करा ? ” “

पांचामुखीं सैतान !

आधींच मी कांहींतरी कारणामुळें कावल्यासारखा झालों होतो. त्यांत आणखी त्यानें ही बातमी सांगितली. त्यामुळें मी खरोखरच चिडलों; आणि माझ्या तोंडून ते बेफाट शब्द निघून गेले. ते असं झालं. त्या दिवशीं माझा एक मित्र मला भेटायला आला होता. आणि आल्याबरोबर पहिलीच बातमी त्यानें ही सांगितली —

“अरे,” तो म्हणाला, “ती अमकी अमकी बाई मला नुक्तीच भेटली होती. तिचं तुझ्याविषयीं फार वाईट मत आहे !”

“वेशरम असली पाहिजे ती !” मी चिडून म्हणालों.

माझ्या शब्दांनीं त्याला धक्काच बसला. “एका सभ्य स्त्रीला फट्दिशीं वेशरम म्हणतोस म्हणजे तुला झालंय तरी काय?”, तो आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला.

“तिला सभ्य म्हणतोस म्हणजे तूं सुद्धां वेशरम असला पाहिजेस !” मी शांतपणें म्हणालों.

“म्हणजे ?”

“म्हणजे असं,” मी म्हणालों, “कीं ज्या बाईचा शत्रू किंवा मित्र म्हणून माझा कांहींच संबंध आला नाही,—जिला माझी कांहींच माहिती नाही, तिचं माझ्याविषयीं फार तर चांगलं

किंवा वार्डट कांहींच मत असूं नये; पण ती माझ्याविषयीं विनाकारण आपलं वार्डट मत करून घेत; इतकंच मग, तर दुसऱ्याजवळ तें व्यक्त करते ! मग मी तिला बेशरम नाही तर काय म्हणूं ? आणि तुला खरं सांगूं ? अशा वार्डट वार्डचं माझ्याविषयीं वार्डट मत आहे तेंच चांगलं; अशा वार्डचं माझ्या-
विषयीं चांगलं मत असतं तर मी वार्डट ठरलों असतो ! ”

“हें ठीक आहे तुझं तत्त्वज्ञान,” माझा मित्र म्हणाला,
“पण मला बेशरम म्हणून तूं शिवी कां दिलीस ? ”

“बेशरम माणसांना तूं सम्य म्हणालास म्हणून ! ”

त्यावेळेला चिडून मी माझ्या मित्राला टाकून बोललों खरा, पण आतां मला त्या गोष्टीचें वार्डट वाटतें. या गोष्टीला बरींच वर्षे होऊन गेलीं आहेत. आतां मी चांगलाच कोडगा झालों आहे. स्वतःविषयीं इतक्या भयंकर गोष्टी माझ्या कानावर आल्या आहेत, कीं असल्या गोष्टीचें मला आतां कांहींच वाटे-
नासें झालें आहे. पांचामुखीं परमेश्वर असें कुणी म्हणणारे असतील ते म्हणोत. माझा अनुभव पांचामुखीं सैतान असा आहे ! आणि या सैतानाच्या शब्दावर जर विश्वास ठेवायचा असेल तर जगांत असे एकही भयंकर व्यसन नाही कीं जें मला लागलेलें नाही !

अलिकडे माझ्या एका तत्त्वज्ञानी मित्राच्या तत्त्वाप्रमाणें चालण्याचा मी प्रयत्न करतो आहे. त्याचें म्हणणें असें, कीं खुनाला जशी केव्हां ना केव्हां तरी वाचा फुटते, तशी सल्या-
लाही फुटतेच फुटते. म्हणूनच आपली कुणी बदनामी केली, तर शेवटीं त्या बदनामी करणाराचीच जगांत बदनामी होते. कारण, कांहीं दिवसांनीं कां होईना, तो खोटें बोलत होता हें

जगाला कळल्याशिवाय रहात नाही. तेव्हां आपण बदनामी-मुळे चिडून जाऊन, किंवा उत्तरे देण्याच्या भानगडीत पडून स्वतःचा वेळ आणि शक्ति फुकट घालवण्यापेक्षां स्वस्थ रहावे हेंच बरे !

हें सर्व ठीक आहे. पण दुसऱ्याची विनाकारण बदनामी करण्याची आणि त्याला दुःख देण्याची कांहीं लोकांना इच्छाच कां होते, हें मात्र मानसशास्त्राचें मोठेंच कोडें आहे असें मला वाटतें. भक्तीचा जसा 'विरोधी भक्ति' या नांवाचा एक प्रकार आहे, त्याप्रमाणेंच मनुष्यमात्रांना एकामेकांविषयीं वाटणाऱ्या बंधुभावाचा हा एक 'विकृत बंधुभाव' नांवाचा प्रकार असावा ! रामावर रावणाची विरोधी भक्ति होती म्हणून त्याचें वैर संपादन करून त्याच्याशीं रावणानें युद्ध केलें असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडल्यामुळें ज्यांचें जीवन दुःखीकष्टी झालें आहे—कडवटून गेलें आहे अशा माणसांना आपल्या जोडीला दुसरेही जितके दुःखीकष्टी असतील तितके बरे, असें वाटून इतरांना अकारण दुःखी करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न करणें ही बंधुभावाच्या भावनेचीच एक चमत्कारिक विकृती तर नसेल ना ? माझे हें निदान अगदींच निराधार नाही. प्रत्येक माणसाच्या अंतःकरणांत आपल्याबरोबरच दुसऱ्याचेंही वाईट झालें कीं बरें वाटण्याइतका चोरटा दुष्टपणा खास असतो. आपण नापास झालों, पण आपल्या बरोबरीचा आपला एक हुषार मित्रही नापास झाला, हें त्यांतल्या त्यांत समाधान आहे, असें वाटणारे किती तरी विद्यार्थी मी पाहिले आहेत. मी त्यांना दुष्ट किंवा मित्रद्रोही मुळींच म्हणणार नाहीं. ही एक अगदीं स्वाभाविक गोष्ट आहे. माझ्या मतें बंधुभावाचेंच

हैं एक विकृत स्वरूप आहे. सुखांत जशी एक जोडीची ओढ लागते, तशीच दुःखांत लागलेली ही एक जोडीची ओढच म्हणाना !

अर्थात् आपल्याबरोबर दुसऱ्याचे वाईट झालें आहे म्हणून बरे वाटणें, आणि आपण दुर्दैवी आहोंत,—आपलें वाईट झालें आहे म्हणून दुसऱ्याची बदनामी करण्याचा किंवा दुसऱ्याचे वाईट करण्याचा प्रयत्न करणें यांत फरक आहे हें मला कळतें. चांगला मनुष्य असेल, तर तो आपलें वाईट झाल्यास दुसऱ्याचे वाईट करण्याचा प्रयत्न न करतां स्वतःच्या नशिवाला दोष देतो किंवा वाईटांतून चांगलें काढण्याचा प्रयत्न करतो, हें खरें आहे. पण सर्वच असे नसतात. आणि कांहीं दुर्दैवी जीवांना इतरांसंबंधीं अनृतप्रसार करण्यांत आनंद वाटतो, हेंही तितकेंच खरें आहे.

पण या असल्या अनृतप्रसारकांहून निराळा असा दुसरा एक अनृतप्रसारकांचा वर्ग आहे; तो मला अधिक भयंकर वाटतो. दुसऱ्याचे चांगलें बघवत नसल्यामुळें किंवा इतरांचें वाईट करण्याच्या हेतूनेच या वर्गांतले लोकही अनृतप्रसार करीत असतात; पण ऋतप्रसाराचा सोज्वळ बुरखा पांघरून ऋतप्रसारक किंवा सत्याचे वाली म्हणून हे लोक जनतेत मिरवत असतात ! पहिल्या प्रकारचे अनृतप्रसारक बिचारे साधे आणि सरळ. ते सरळ सरळ खोटें बोलत फिरतात; आणि मी सुरवातीला म्हटल्याप्रमाणें सत्याला केव्हां तरी वाचा फुटतेच आणि त्यांचें स्वरूप उघडकीला येतें. हे लोक स्वतःच्या हातानेंच स्वतःच्या पायावर धोंडा घालून घेतात. पण आमचे दुसऱ्या वर्गांतले अनृतप्रसारक खरे कलावंत ! ते आपल्या

अनृतप्रसाराला ऋतप्रसाराचा गोंडस मुलामा देतात ! अँटलासनें ज्याप्रमाणें पृथ्वीचा प्रचंड गोल आपल्या विशाल पाठीवर तोळून धरला आहे, त्याप्रमाणें या कलियुगांत कोसळत चाललेल्या सत्याचा डोलारा आपण आपल्या खंबीर खांद्यानें पेटून धरला आहे, असें ते जगाला भासवतात. सत्याचा कसा कुठें अपलाप होईल या भीतीनें त्यांना रात्रंदिवस झोंप येत नाही ! कुणी कुणाला चांगलें म्हटलें, कीं तो वाईट कसा आहे हें सिद्ध करण्याकरतां ते जिवाची आटापीट करतात ! कुणी कुणावर उपकार करायला उठला, कीं तो त्या उपकाराला कसा पात्र नाही, हें अजाण जनतेला समजावून देण्याकरतां ते आकांत मांडतात ! अर्थात् यांचेही स्वरूप उघडकीला आल्याशिवाय रहात नाही. इथेही सत्याला वाचा फुटतेच. पण ती जरा उशीरां, इतकेच.

आपण स्वस्थ रहावें आणि सत्याला वाचा फुटूं द्यावी, असें मीं मोठ्या शहाणपणाचा आव आणून म्हटलें खरें; पण तें किती कठीण आहे हें मला पूर्ण माहीत आहे. आपणाला विनाकारण थप्पड मारणाराला एक ठणठणीत टोसा द्यावा असें प्रत्येकाला वाटतें, आणि मी तसा देतोही. पण असे टोसे देत बसायचे तरी किती वेळ, आणि किती जणांना ? पांचामुखीं वसत असलेल्या या सैतानाचें तोंड धरण्याचा किंवा तोंड फोडण्याचा उद्योग करित बसल्यास सारें आयुष्य पुरायचें नाही. म्हणूनच आमच्या तत्त्वज्ञ मित्राच्या 'स्वस्थ रहा' या सोज्वळ उपदेशाप्रमाणें चालवें असें म्हणण्यापेक्षां चालणें भाग पडतें असेंच म्हणणें बरें !

दोन चाकें !

पायांतली वहाण पायांतच ठेवली पाहिजे, या स्त्रियां-संबंधीच्या गणूकाकांच्या तत्त्वज्ञानाचा मला जितका राग येतो, तितकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक स्त्री आणि पुरुष हीं संसाररथाचीं दोन चाकें आहेत, या शिळ्या आणि बुरसट झालेल्या रूपकाचें चर्वितचर्वण करून स्त्रियांच्या समतेसाठीं आणि स्वातंत्र्यासाठीं कंठशोष करणाऱ्या स्त्रीस्वातंत्र्यवाद्यांचा मला राग येतो. अशाच एका स्त्रीस्वातंत्र्यवादिनीबरोबर बोलत असतां तिनें आपण कांहींतरी अजिवात नवीन आणि गंभीर तत्त्वज्ञान सांगतो आहोंत असा आव आणून मला सांगायला सुरवात केली; “स्त्री आणि पुरुष हीं संसाररथाचीं सारख्या तोलाचीं आणि सारख्याच महत्त्वाचीं दोन चाकें आहेत. म्हणून स्त्रियांना पुरुषांनीं समान हक्क दिले पाहिजेत—त्यांना आपल्या बरोबरीनें वागवले पाहिजे—”

“बस—बस” मी ओरडलों, “रथ आणि दोन चाकें ही उपमा अजिवात गैरलागू आणि झूट आहे. ज्याच्या दोन चाकां-मध्ये रूपाचं आणि आकाराचं कसलंही साम्य नाही असा एक तरी रथ तुम्ही जगांत पाहिला आहे काय? आणि समजा, एक गोल आणि एक चौकोनी अशा चाकांचा एखादा रथ

असल्या तर तो कधी तरी चालू शकेल काय? आणि दोन चाकं जर सारखीच आहेत, तर तोंड वेंगाडून आम्हाला समान हक्क द्या, आम्हाला बरोबरीनं वागवा, अशी एका चाकानं दुसऱ्या चाकाकडे भिक्षा मागण्याचं कारण काय? तुम्ही अशी याचना करतां याचा अर्थच पुरुषांना तुम्ही आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ समजतां. श्रेष्ठ किंवा समतोल माणूस कनिष्ठाकडे याचना करीत नाही; कनिष्ठ श्रेष्ठाकडे करतो!”

माझे हे शब्द ऐकून ती स्वातंत्र्यवादिनी संतापानें लाल झाली आणि एकदम उसळून म्हणाली, “लाज वाटली पाहिजे तुम्हां पुरुषांना असले शब्द उच्चारायला. आम्हाला तुम्ही मुळांच श्रेष्ठ वाटत नाही. कोणत्याही बाबतींत आम्ही तुमच्यापेक्षां कमी नाही. युगानयुगं तुम्ही पुरुषांनीं आम्हाला आपल्या सत्तेच्या जोरावर गुलामगिरींत दडपून ठेवलं आहे, आणि आतां आम्ही समानता मागूं लागलों तर आम्हालाच कनिष्ठ म्हणतां? खासा न्याय!”

मी तिला चिडवायचेंच ठरवले होते. मी शांतपणें म्हणालों, “युगानयुगं आम्ही तुम्हाला गुलामगिरींत दडपून ठेवलं आहे, हें मी कबूल करतो. पण आम्हीच तुम्हांला दडपूं कां शकलों? तुम्ही आम्हांला दडपूं कां शकलां नाहीत? जगाच्या सुरवातीला तर दोघांचीही परिस्थिती सारखीच होती ना? याचा अर्थच हा, कीं जन्मतःच निसर्गानं तुमच्यांत असे कांहीं दोष ठेवले आहेत, किंवा तुमच्या प्रकृतींत असा कांहीं दुबळेपणा ठेवला आहे, कीं तुम्ही आमची बरोबरी करूंच शकत नाहीं. म्हणूनच म्हणतो, पाहिजे तर निसर्गाला दोष द्या; आम्हांला कां दोष देतां?”

यावर ती स्वातंत्र्यवादिनी रागानें पाय आपटीत निघून गेली. अर्थात् ही सर्व थड्या झाली. पण मला खरोखरच रथाच्या दोन चाकांची उपमा चुकीची वाटते. माझ्या मते घाटावरून खाली येणाऱ्या आगगाडीचें पुरुष हें पुढलें एंजिन आणि स्त्री हें मागलें एंजिन, हेंच अधिक बरोबर. पुढलेंच एंजिन असेल आणि मागलें नसेल, तर गाडी खाली कोसळून खड्ड्यांत पडेल. मागलेंच असलें तर गाडी मागे मागे जाईल, किंवा फार तर जागच्या जागी उभी राहील ! पुरुष हा स्वभावतःच कल्पनेच्या आहारीं गेलेला—प्रगतिवादी असतो, आणि स्त्री ही व्यवहारी दृष्टीची—स्थितिवादी असते, असें मला वाटतें. माता म्हणून खडतर कष्ट सोसून ती जगाची निर्मिती करते. या निर्मितीची काळजी घेणें आणि ती टिकवून ठेवणें हें कार्य व्यवहाराचें आहे—कल्पनेचें नाहीं. पण या व्यवहारामुळें वर्तमानांत गुंतून राहिलेल्या तिच्या स्थितिवादी दृष्टीला रम्यतर भविष्याचा विसर पडण्याचा संभव असतो; आणि याकरितांच पुरुषाच्या कल्पनेची,—त्याच्या बेळूट, प्रगतिवादी प्रवृत्तीची जरूर असते.

प्रतिभावंत प्रियकराला सोडून एखाद्या सामान्य माणसाशीं विवाह करणाऱ्या स्त्रियांचें कांहीं लोकांना आश्चर्य वाटतें. मला मात्र मुळींच वाटत नाहीं. कीट्सला सोडून एका म्हाताऱ्या कर्नलशीं लग्न करणाऱ्या फॅनीला दोष देणारे पुष्कळ आहेत. पण भुके-कंगाल कालिदासाशीं लग्न करून काबाडकष्ट करित कुत्र्याच्या मोलानें आयुष्य कंठण्यापेक्षां, पंचेचाळीस रुपये नेमानें आणि खात्रीपूर्वक जन्मभर मिळवूं शकणाऱ्या कुशाभाऊ कारकुनाशीं एखाद्या व्यवहारी स्त्रीनें लग्न केलें तर सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें तें अधिक शहाणपणाचें नाहीं काय ?

एका सुप्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थाची बायको आपल्या मोटर-
 ड्रायव्हरचा हात धरून पळून गेल्याची हकीगत माझ्या एका स्त्री-
 द्वेष्या मित्राला मी नुक्तीच सांगितली; तेव्हां तो शांतपणें म्हणाला,
 “ Woman, like water, finds her own level. (स्त्री पाण्या-
 प्रमाणें आपल्या पातळीकडे धांव घेते !)” स्त्रियांविषयी वाटणाऱ्या
 आत्यंतिक अनादरामुळे त्यानें हे उद्गार काढले हें खरें आहे.
 पण स्थितिवादित्वाच्या किंवा व्यवहारी दृष्टीच्या अतिरेकामुळे
 उत्पन्न होणाऱ्या कांहीं स्त्रियांच्या कल्पनाशून्यत्वावर किंवा
 ध्येयहीनतेवर ही चांगलीच टीका आहे.

स्त्रिया स्थितिवादी असतात आणि पुरुष प्रगतिवादी असतात.
 कुणी कुणाला कमी समजायचें कांहींच कारण नाही. या
 दोन परस्परविरुद्ध प्रवृत्तींच्या संघर्षामुळेच जगाचा तोल रहातो,
 आणि त्याची प्रगति होते. पण म्हणून या दोघांना कुणी
 रथाचीं दोन चाकें म्हणेल तर तें मी ऐकणार नाही. घसरत्या
 घाटावरून खाली येणाऱ्या आगगाडीचीं पुढलीं मागलीं इंजिनें
 म्हणा पाहिजे तर त्यांना !

तुम्हांलासुद्धां आंत घेतलं नसतं. आणि पुन्हां असं पहा. ज्योतिषशास्त्रावर किंवा हस्तसामुद्रिकावर तुमचा विश्वास आहे म्हणून आम्ही तुम्हाला कधीं चोर म्हटलं होतं, किंवा शिव्या दिल्या होत्या ? ”

“पण तुम्ही भौतिकतावादी, पुरोगामी हीं सर्व शास्त्रं झूट आहेत असं म्हणतां ना ? ”

“ हो. म्हणतों आणि म्हणणार ! ” मी शांतपणें म्हणालों.

“ आणि तरीही आपले हात मात्र दाखवणार ! ” गणूकाका चिडून ओरडले, “ चोर कुठले ! ”

“हें पहा काका, तुमच्यांत आणि आमच्यांत फरक हा, ” मी म्हणालों, “ कीं तुम्हाला एखादी गोष्ट नकोशी किंवा अनिष्ट वाटली, कीं ती जगांत नाहीच असं तुम्ही धरून चालतां; तिचा विचारसुद्धां करायला तुम्ही तयार नसतां. शहामृग ज्याप्रमाणं वाळवंटांत आपलं डोकं खुपसतो आणि जग बुडालं असं समजतो तसं तुमचं आहे. आमचं तसं नाही. आम्हाला नको असलेल्या—आमच्या विरुद्ध असलेल्या गोष्टींचासुद्धां सर्व वाजूंनीं विचार करायला आणि त्यांचा खरेखोटेपणा पडताळून पहायला आम्ही तयार असतो. तुमचं ज्योतिषशास्त्र किंवा सामुद्रिक शास्त्र इतर भौतिकशास्त्रांप्रमाणं एक शास्त्र आहे असं तुमच्याप्रमाणं आम्हाला वाटत नसेल, पण त्यांतल्या एकदोन गोष्टी आम्हाला पटल्या तर त्यांत तथ्य तरी किती आहे, हें समजावून घ्यायला आम्ही केव्हांही तयार असतो. यालाच शास्त्रीय दृष्टिकोण म्हणतात. तो आमच्यांत आहे आणि तुमच्यांत नाही ! ”

“ निर्लज्ज आहांत तुम्ही लोक ! ” असं कांहीं तरी पुटपुटत गणूकाका निघून गेले !

गणूकाकांच्या पुढें तत्त्ववेत्त्याचा मोठा आव मी आणला खरा; पण माझ्यावर विनाकारण तत्त्वच्युतीचा आरोप केल्याबद्दल खरोखरच मला त्यांचा मनापासून राग आला होता. अर्थात् गणूकाका थोर मनाचे आहेत, आणि केवळ वितंडवाद करीत वसण्याची जन्मजात खोड असल्यामुळे ते माझ्याशीं वाद घालतात ही गोष्ट वेगळी. पण तत्त्वनिष्ठा आणि तत्त्वच्युति यांबद्दल बऱ्याचशा लोकांच्या कांहीं तरी चमत्कारिक कल्पना आहेत खऱ्या. त्यांच्या मते एखाद्यानें भौतिकतावादाचा म्हणा, साम्यवादाचा म्हणा, किंवा कसल्याही तत्त्वज्ञानाचा म्हणा, एकदां स्वीकार केला, कीं दुसऱ्या कुठल्याही तत्त्वज्ञानाकडे डोळे उघडून पहातां कामा नये, किंवा त्यासंबंधीं कान उघडे ठेवून कांहीं ऐकतां कामा नये. अशा तऱ्हेनें ज्ञानसंपादनाचे सर्व मार्ग बंद करून स्वतःचा शिलास्थि बनविणें म्हणजे खरी तत्त्वनिष्ठा ! हे लोक एक साधी गोष्ट विसरतात, कीं तत्त्वज्ञानाकरतां कुणी तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करीत नसतो; जीवनांतलें कांहीं तरी उदात्त ध्येय साधण्याकरितां कुणीही एखाद्या तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करतो. तत्त्वज्ञान हें साधन. तें ध्येय हें साध्य. एखादा भौतिकतावादी ज्योतिषशास्त्रावर विसंबून स्वतःच्या आयुष्याचा आराखडा आंखील, किंवा दुसऱ्याला आंखायला सांगेल, तर तोंडानें भौतिकतावादाच्या गप्पा करीत कृतीत दैववाद आचरल्याबद्दल त्याला तत्त्वच्युत म्हणतां येईल; पण ज्योतिषशास्त्र काय आहे हें, समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणें,

किंवा त्यांतली एखादी गोष्ट पटली तर ती पटली
करणे म्हणजे खास तत्त्वच्युति नव्हे.

एखाद्यानें आपलें साध्य कितपत साधलें आहे हें न पहातां
तो आपल्या तत्त्वज्ञानांतल्या अक्षरांना कितपत चिकटून राहिला
आहे हें पहाणाऱ्या टीकाकारांची मनोवृत्ती मात्र मला पूर्णपणें
समजते. कुणी पडो अगर कुणी चढो; जगाचें बरें होवो अगर
वाईट होवो, आपणाला थोडी गंमत पहायला मिळते आहे ना,
ही तमासगिराची वृत्ती या टीकाकारांची असते. एखाद्या साम्य-
वाद्यानें विशिष्ट परिस्थितींत एखाद्या भांडवलवाल्याशीं तडजोड
केली, कीं हे रिकामटेकडे तमासगीर तो तत्त्वच्युत झाला म्हणून
त्याच्याविरुद्ध एकच गिल्ला करतात. साहजिकच आहे. तडजोड
न होतां तो साम्यवादी त्या भांडवलवाल्याकडून हकनाहक
चिरडला गेला असता म्हणजे चार दिवस या तमासगिरांना
मजा पहातां आली असती ! अर्थात् तडजोड न केल्यामुळें
साम्यवादाचा फायदा होणार असता, किंवा भांडवलशाहीला
धक्का बसणार असता तर ती तडजोड करणारावर तत्त्वच्युतीचा
आरोप खात्रीनें करतां येईल. पण ज्या तडजोडीमुळें भांडवलवाल्याचा
कांहीं एक फायदा न होतां तो साम्यवादी जिवंत राहून त्या
भांडवलवाल्याचें अधिक नुकसान करूं शकतो, ती तडजोड
तत्त्वनिष्ठेला मुळींच बाधक नाहीं. या तमासगिरांच्या टाळ्या
मिळविण्याकरतां किंवा ' हुतात्मा ' म्हणून स्वतःचे जयजयकार
करून घेण्याकरतां साध्यावर तिलांजली देऊन शत्रूच्या जाळ्यांत
चालत जाणारे खुळे तत्त्वनिष्ठ पुष्कळ असतात. खऱ्या तत्त्वनिष्ठ
माणसानें या तमासगिरांना खूष करण्याच्या भानगडींत न पडतां
साध्यावर नजर ठेवून आपल्या तत्वांचें पालन करावें हेंच बरें.

“ निर्ले-

आपण कोलंबस !

आज सकाळीं माझा एक मित्र आश्चर्यचकित होऊन माझ्याकडे आला. आमच्या दोघांच्याही एका तरुण मित्रानें एका विशिष्ट मुलीशीं लग्न करायचें नक्की ठरविलें आहे, हें मला सांगायला तो आला होता. तो आश्चर्यचकित व्हायचें कारण असें, कीं त्या मुलीचा पूर्वेतिहास आम्हा दोघांना चांगलाच माहित होता; आणि आम्ही दोघांनींही आमच्या त्या तरुण मित्राला शक्य तितक्या स्पष्ट शब्दांत धोक्याची सूचना दिली होती. आतांपर्यंत तीन लोकांशीं वचनभंग करून तिनें त्यांच्या आयुष्यांतल्या कांहीं वर्षांची नासाडी केली होती. या सर्व गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान आम्ही आमच्या मित्राला करून दिलें होतें. आणि तरीही तो तिच्या जाळ्यांत उडी घेत होता. माझ्या खोलींत आल्याबरोबर खुर्चीवर अंग टाकून माझा मित्र उद्गारला, “मला मोठें आश्चर्य वाटतं बुवा मनुष्यस्वभावाचं! इतकं सांगूनसवरूनही हा गृहस्थ आपलं करायचं तें करतो आहे!”

त्याची चरफड पाहून मला हंसूं आलें.

“हंसतोस काय?” तो चिडून म्हणाला, “तूसुद्धां माझ्याबरोबरच त्याला परोपरीनं समजावून सांगितलं होतंस; आणि तुला कांहींच कसं वाटत नाही?”

“ मला कांहींच वाटत नाही असं नाही. “ मी म्हणालों, “ पण मला तुझ्याइतकं आश्चर्य नाही वाटत. मित्तकर्तव्य म्हणून आपण त्याला सावधगिरीची सूचना दिली खरी, पण तो त्याप्रमाणं वागेलच अशी माझी खात्री नव्हती. पुढच्यास ठेंच आणि मागचा शहाणा, अशी क्रमिक पुस्तकांत म्हण असेल, पण माणूस दुसऱ्याच्या अनुभवानं मुळींच शहाणा होत नाहीं असा माझा अनुभव आहे ! पुढच्याला ठेंच लागली, तर तो पुढें जाणारा माणूसच गाढव होता,—तो नीट खाली पाहून चालत नव्हता; मी शहाणा आहे,—मी तशी चूक करणार नाहीं, या घमेंडींत मागला पुढें पाऊल टाकतो, आणि ठेंचाळून पडतो ! फार काय, मी त्याला एवढा उपदेश केला ना ? पण मीसुद्धां त्या मुलीच्या जाळ्यांत सांपडलों असतों. कुणी सांगावं ? ”

“ आतां कांहीं बोलणंच उरलं नाही ! ” माझा मित्र म्हणाला.

मात्र वस्तुस्थिति अशी असली, तरी या गोष्टीचें मला मुळींच वाईट वाटत नाहीं. एक जर्मन तत्त्वज्ञ माणसांच्या या मट्टपणामुळें चिडून म्हणतो, ‘ इतिहास वाचून माणूस जर कांहीं शिकत असेल तर तें हेंच, कीं इतिहास वाचून कुणी कांहींच शिकत नाहीं ! ’ या तत्त्वज्ञाइतकें निराश व्हायचें मला कांहींच कारण दिसत नाहीं. इतरांच्या अनुभवानें शहाणा न होतां, स्वतः अनुभव घेण्याकरितां माणूस पुन्हां पहिल्यापासून सर्व कांहीं सुरुवात करतो म्हणून जग जियेंच्या तिथें राहिल—माणसांची कांहींच प्रगति होणार नाहीं, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. पुढला ठेंचाळणारा मूर्ख होता,—मी शहाणा आहे, या प्रत्येक

माणसाला वाटणाऱ्या घमेंडीतच जगाच्या प्रगतीचें बीज आहे असेच उलट मला वाटते.

या आत्मविश्वासामुळेच ज्या परिस्थितीपुढें इतर हातपाय गाळून स्वस्थ बसतात तिच्याशीं झुंज खेळून एकादा वीरमानव तिला आपल्यापुढें वांकवतो. वैयक्तिक आत्मविश्वासापेक्षां वास्तविक परिस्थिति खूपच बलवत्तर असते; आणि तिच्यापुढें बरेचसे ठेंचाळून पडतात हे खरें आहे. पण म्हणून इतरांना ठेंचाळलेले पाहून सर्वच हात जोडून बसतील,—तिच्याशीं झुंज खेळायला कुणीच तयार होणार नाहीं, तर माणूस निसर्गाचा कर्मयोगी विजेता न होतां त्याच्या हातचें एक दैववादी खेळणें होईल,—त्याची प्रगति न होतां तो हळुहळू रसातळाला जाईल. त्या मुलीनें तिघांना फसविलें असेल. पण त्राटिकेला नरम आणणाऱ्या प्रतापरावाप्रमाणें आमचा मित्र तिला ताळ्यावर आणणार नाहीं कशावरून? नवे प्रदेश शोधायला बाहेर पडलेले बरेचसे खलाशी पुन्हां कधींच परत आले नाहीत म्हणून कोलंबसानें आपलें गलबत हांकारायचें नाकारलें असतें, तर अमेरिका खंड आमच्या कधींच दृष्टीला पडलें नसतें !

भावना आणि कला

कला आणि जीवन यांच्या परस्परसंबंधासंबंधीं तुझे काय मत आहे, असें मला एकानें विचारलें असतां त्याला मी पुढील गोष्ट सांगितली.

एकदां एक तरुण मुलगा आपलें एक प्रेमगीत मला दाखवायला घेऊन आला.

“कशी काय वाटते तुम्हाला ही कविता ?” त्यानें मला विचारलें.

“कविता बरी आहे.” मी म्हणालों, “पण तिच्यांत हवी होती तितकी भावनांची उत्कटता मुळांच नाही. त्यामुळ ती अगदीं मामुली वाटते.”

“काय, म्हणतां काय तुम्ही ?” तो पोरगा आश्चर्यानें उद्गारला, “अहो, मी ही कविता कांहीं नुसती कल्पनेनं लिहिलेली नाही. एका मुलीवर माझं खरोखरच अत्यंत उत्कट प्रेम आहे. आणि तुम्ही म्हणतां कवितेंत भावनांची उत्कटता नाही ?”

“अरे वेड्या, ” मी त्याला म्हणालों, “तुझं त्या मुलीवर जर इतकं उत्कट प्रेम आहे तर इकडे कविता खरडीत काय बसलोहेस ? आधीं जा, आणि त्या पोरीला हस्तगत कर. नाहीं तर उत्कट प्रेमानं रसरसून तूं इकडे बसशील कविता लिहित,

आणि कवितेपेक्षां अधिक सरळ मार्गांनी आपल्या प्रेमाचं उत्कटत्व व्यक्त करणाऱ्या एखाद्या तरुणाचा हात धरून ती पोरगी जायची निवून !”

जीवन आणि कला यांचे हे असे संबंध असावेत असें मला वाटते. प्रथम जीवनाची कला आणि नंतर मग इतर सर्व कला ! तें असो. पण वरील तरुण कवीच्या गोष्टीची आठवण झाली, कीं मला आश्चर्य वाटते तें कलानिर्मितीविषयीं सर्वसाधारण माणसांच्या ज्या चमत्कारिक कल्पना आहेत त्यांचें. एखाद्याचें एखाद्या मुलीवर उत्कट प्रेम असलें म्हणजे तें उत्कटत्व तो आपल्या कवितेंत जसेंच्या तसें आणूं शकतो असें मुळींच नाही. त्याचप्रमाणें उत्कट प्रेमाचें उत्कृष्ट प्रेमगीत एखादा लिहूं शकतो म्हणून त्यालाच काय तें उत्कट प्रेम वाटते आणि इतरांना वाटत नाही असेंही नाही. शेले किंवा कीट्सू, गोविंदाग्रज किंवा माधव ज्यूलिअन उत्कृष्ट प्रेमकाव्यें लिहूं शकतात म्हणून त्यांनाच तेवढें आपल्या दयितेविषयीं प्रेम वाटते,—इतरांना वाटत नाही, असें थोडेंच आहे ? इतरांनाही त्यांच्याइतकेंच किंबहुना त्यांच्यापेक्षांही अधिक प्रेम वाटत असेल. प्रेम सर्वांनाच वाटते. पण शब्दांच्या अगर कुंचल्याच्या सहाय्यानें त्याचें जिवंत चित्र एखादाच उभें करूं शकतो. हीच प्रतिभा. हीच कला. इतरांत आणि कलावंतांत फरक हाच.

पण पुष्कळांना हा फरक कळतच नाही. त्यांना वाटते, एखादा हुषार वकील रंगभूमीवर वकिलाचें काम उत्तम करूं शकेल, किंवा एखादा रागावलेला मनुष्य रागाच्या भरांत उत्तम संतापयुक्त लिखाण लिहील. एका इंग्लिश संपादकाची एकदां

अशीच गंमत झाली. तो एक उत्तम संपादक होता. पण लिहिण्याचें काम तो स्वतः करीत नसे. महत्त्वाची व मोलाची माहिती मोठ्या कौशल्याने तो मिळवीत असे, आणि त्याच्या हाताखालचे लोक तिचा उपयोग करून परिणामकारक लेख लिहीत. एकदां कांहीं संतापजनक दुष्कृत्य करतांना विरुद्ध पक्षाच्या एका पुढाऱ्याला त्याने पाहिलें. ‘आतां त्याची चांगलीच रेवडी उडवतो!’ असा विचार करून तो लगबगीने कचेरीत आला आणि कागद पेन्सिल घेऊन एकदम लिहायला बसला ! आज संपादक स्वतः लिहायला बसलेले पाहून त्याच्या हाता-खालच्या लोकांना आश्चर्य वाटलें. दोन चार ओळी त्याने रागांत खरडल्या. पण पुढें कांहीं केल्या जमेना. तेव्हां हाता-खालच्या माणसाला हांक मारून तो ओरडला, “काय करूं रे ! असं असं करतांना त्याला मी प्रत्यक्ष पाहिलं. अशी रेवडी उडवणार होतो त्याची. पण जाऊं द्या. तूंच लिही !”

आणि त्याच्या उपसंपादकांने नेहमीप्रमाणें सुंदर संतापजनक लेख लिहिला !

मात्र याचा असा अर्थ नव्हे, कीं ज्याला जें वाटतें तें तो व्यक्त करूं शकतोच असें नाहीं, म्हणून जो व्यक्त करूं पहातो त्याला तसा कांहींच अनुभव नसल तरी चालेल. खरोखरीचा राजा रंगभूमीवर राजाचें काम उत्कृष्ट करीलच असें नाहीं हें जितकें खरें, तितकेंच राजा म्हणजे काय याची कल्पनाही नसलेला वाटेल तो कंगाल राजाचें काम करूं शकणार नाहीं, हेंही खरें आहे. एका राजकन्येच्या स्वयंवराला बरेचसे राजे जमले आहेत असा देखावा एका चित्रपटांत एकदां घ्यायचा होता. तेव्हां स्टुडीओंतल्या सर्व

गडीनोकरांना राजाचे कपडे घालून दिग्दर्शकानें सीनमध्ये आणलें होतें. एक राजा इकडून तिकडे जातो असें दाखवायचें होतें. त्या राजाचें काम करणारा इसम कांहीं केल्या व्यवस्थितपणें चालेना. तेव्हां दिग्दर्शक त्याला म्हणाला, “ अरे, किती वेळां सांगायचं तुला ? जरा राजाच्या रुवावांत चाल ! ”

तेव्हां राजाचें काम करतां करतां मेटाकुटीला आलेला तो इसम ओरडला, “ पंधरा रुपडे पगार ! तोसुद्धां गेल्या चार महिन्यांत तुम्ही दिलेला नाही ! पोटांत नाहीं अन्न गेले चार दिवस; आणि म्हणे राजाचा रुवाव आण ! ”

दोन भेणवच्या !

स्वाक्षरी घेण्याकरतां म्हणून माझ्याकडे त्या दिवशीं आलेल्या त्या मुलानें मला खरोखरच मोठ्या पेचांत टाकलें. द्यावी स्वाक्षरी आणि एकदां मोकळें व्हावें म्हणून त्याच्या हातांतलें पुस्तक घेऊन मी सही करणार तों तो एकदम म्हणाला, “छे, छे, मला नुसती स्वाक्षरी नको. माझा एक प्रश्न आहे; आणि त्याला उत्तर म्हणून पांचसहा ओळी लिहून नंतर तुम्ही सही केली पाहिजे. ”

“कसला प्रश्न ?” मी म्हणालों.

“मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता ?” तो पोरगा गंभीरपणें उद्गारला, “या प्रश्नाला एक चारपांच ओळीच उत्तर लिहा, आणि नंतर सही करा. ”

त्याचा प्रश्न ऐकून मी थक्क झालों. “अरे बाबा, ” मी म्हणालों, “ज्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना मोठमोठ्या तत्त्वज्ञान्यांच्या-सुद्धां नाकीं नऊ आले त्या प्रश्नाचें उत्तर तूं माझ्याकडे माग-तोस ? काय वेड लागलेंय तुला ? मला नाहीं कांहीं उत्तर देतां येत या प्रश्नाचें. पाहिजे तर सही घे, आणि जा. ”

“तत्त्वज्ञान्यांचीं मतं मला नको आहेत. ” तो म्हणाला, “तुमच्यासारख्या लोकांचीच हवीं आहेत. तुम्हांला काय वाटेले

तें लिहा. हीं पहा, पुष्कळ लोकांनीं या प्रश्नाला उत्तरं लिहिलीं आहेत. ”

“ मी नाहीं त्यांच्याइतका शहाणा, ” मी त्रासून म्हणालों, “ मला खरंच कांहीं सुचत नाहीं. काय थडा आहे काय अशा प्रश्नाचें ताबडतोब उत्तर द्यायचें म्हणजे ? ”

“ आत्तांच देऊं नका, ” तो काकुळतीला येऊन म्हणाला, “ ही चोपडी इथंच राहूं द्या. मी उद्यां येतो. परवां येतो, — तुम्ही सांगाल तेव्हां येतो. ”

त्या दुपार छोकऱ्याच्या पाणीदार डोळ्यांत इतकी कळकळ दिसत होती, कीं मला नाहीं म्हणवेना. “ बरं, बरं, ठेवून दे ती चोपडी इथं, ” मी म्हणालों, “ आणि ये उद्यां परवां. ”

त्या दिवशीं दुपारपर्यंत मी कामांत असल्यामुळें त्याच्या प्रश्नाचा विचार करायला मला वेळच झाला नाहीं. पण त्यानंतर संध्याकाळीं एकामागून एक तीन प्रसंग घडले. ते मात्र माझ्या मनांत घोळत असलेल्या त्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरतांच घडले असें आतां मला वाटतें. खूप श्रीमन्त असलेल्या माझ्या ओळखीच्या एका गृहस्थाकडे कांहीं कामाकरतां मी गेलों. तो घरीं नव्हता. त्याची बायको चिंतातुर चेहरा करून बसली होती.

“ काय हो, कुठं गेले ? ” मीं विचारलें.

“ तो नवीन जर्मन डॉक्टर आला आहे ना, त्याच्याकडे गेलेत. मीच जा म्हणून आग्रह करून पाठवलं त्यांना. ” ती म्हणाली.

“ म्हणजे ? झालं काय ? ” मी म्हणालों.

“अहो काय नी काय ! त्यांच्या मागली एक काळजी जाते तर दुसरी लागते ! खडकीच्या बंगल्याची राखण करायला पठाण ठेवला; तो पठाणच चोरी करून पळाला ! तें तुम्हाला माहीतच आहे. ती भानगड संपली नाहीं तों आतां इन्कम-टॅक्सची केस उभी राहिली आहे. त्यांना अलिकडे झोपसुद्धां कशी ती लागत नाहीं. अन्नपाण्यावर तर वांछाच नाहीं. तेव्हां मीं म्हटलं, निदान त्या नवीन डॉक्टरच्या औषधानं तरी जरा बरं वाटेल. ”

“अस्सं होय ? ” मी म्हणालों.

तिथून निघालों तो आगगाडींत वसून मी घरीं परत येत होतो. मजूर चळवळींत काम करणारा माझा एक जुना मित्र डब्यांत भेटला. खूप आनंदांत होता तो. आपलं काम कसं शिस्तींत चाललं आहे आणि चळवळीला कसा जोर चढतो आहे याचें रसभरीत वर्णन तो करीत असतां त्याच्या डोळ्यांत विलक्षण चमक दिसत होती. त्याचे डोळे खोल गेले होते. आणि त्याची दाढीही बोटभर वाढली होती.

“तुझे डोळे किती खोल गेलेत. ” मी म्हणालों, “काय झालंय रे तुला ? ”

“हट्, ” तो उद्गारला, “मला काय झालंय ? मी चांगला मजेंत आहे. डोळे खोल गेले आहेत कीं वर आले आहेत तें मला माहीत नाहीं. गेल्या पंधरा दिवसांत आरशांत तोंड पहायला मला वेळच झाला नाहीं. आतां दाढीविषयीं म्हणशील तर दाढी करायला सध्यां आपल्या खिशांत पैसे नाहींत. बुवा ! ”

इतक्यांत परळ स्टेशन आलें; आणि माझ्याशीं हस्तांदोलन करून मोठ्या चैनींत शीळ घालीत तो निघून गेला.

एकामागून एक घडलेल्या या दोन प्रसंगांचें मला मोठें आश्चर्य वाटत होतें. स्वतःच्या अपरंपार सुखांत आणखी भर घालण्याकरतां इन्कम टॅक्स चुकवून पंधरा लाखांचे सोळा लाख करण्याकरतां जीव पाखडणारा, आणि ठिकठिकाणच्या अनेक बंगल्यांत हजारो रुपयांचें फर्निचर धूळ खात पडलेलें असतांना खडकीच्या बंगल्यांतलीं चार ग्वुर्च्याटेवळें पठाणानें पळवलीं म्हणून हाय खाणारा आमचा हा श्रीमन्त दोस्त दुःखी आणि चिन्ताग्रस्त ! आणि एम्. ए. झाल्यावर घरीं चालत आलेल्या लहृ पगाराच्या नोकऱ्या लाथाडणारा, आणि कधीं काळीं दलित जनता स्वतंत्र होऊन सुखी होईल म्हणून स्वतःच्या सुखाची यत्किंचित्ही पर्वा न करतां इतरांच्या सुखासाठीं कधीं उपाशीं तर कधीं अर्धपोटीं वणवण फिरणारा हा कॉमरेड मजेंत आणि सुखी !

हे आणि असेच दुसरे विचार करीत मी रात्रीं घरीं परत आलों. आणि तो तिसरा प्रसंग घडला. मला मेणवत्तीच्या थंड प्रकाशांत वाचीत बसणें फार आवडतें. म्हणून खुर्चीवर उभा राहून फळीवरल्या मेणवत्त्या मी शोधूं लागलों. एक मेणवत्ती संबंध जळून गेलेली होती. मेणवत्ती अशी क्वचितच जळते. तिचें अस्तित्व दाखविण्यापुरता फक्त पैशाएवढा मेणाचा अवशेष शिल्लक होता; दुसरी मेणवत्ती कित्येक दिवस फळीवर धूळ खात पडल्यामुळें मुंग्याझुरळांनीं ती संबंध कुरतडून अजिबात निरुपयोगी केली होती. तशा स्थितींत पडलेल्या त्या दोन मेणवत्त्या पाहून, कां कुणास ठाऊक मला थोडेसें हंसूं आलों; आणि दुसऱ्याच क्षणीं एक चमत्कारिक विचार माझ्या डोक्यांत आला. ज्या दोन माणसांचा मी विचार करीत होतो तें दोन माणसें

या दोन मेणवक्त्यांसारखीं आहेत ! आपला जीव निर्धोक ठेवण्यांत—स्वतःच्या सुखाची राखण करण्यांत गुंतून पडलेल्या एकाचें आयुष्य कुरतुडलें जात आहे, आणि इतरांना मंद, सुखकर प्रकाश देत दुसऱ्याची जीवनज्योत जळत चालली आहे.

समजा, त्या मेणवक्त्यांना जीव असता तर आपला कुणाला कसलाच उपयोग झाला नाही—आपलें आयुष्य कुजून गेलें, हा दुःखमय विचार मरतां मरतां एकीच्या मनांत आला असेल; आणि आपल्या जीवनाचें सार्थक झालें—शेवटच्या घटकेपर्यंत आपण सर्वांना प्रकाश दिला या सुखदायी तंद्रींत त्या दुसरीच्या आयुष्यांतला शेवटचा क्षण संपला असेल ! मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता, या प्रश्नाचें उत्तर त्या मुलाला पाहिजे होतें, नाही का ? मिळालें मला उत्तर. मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण, म्हणजे हा अशा प्रकारचा शेवटचा क्षण ! टेबलावर पडलेली त्याची चोपडी मी घेतली, आणि त्यावर लगेच खरडलें, “...हा खरा सुखाचा क्षण ! स्वतःसाठीं जगलास तर मेलास; दुसऱ्यासाठीं जगलास तरच जगलास !”

कानांत आणि मनांत

माणसाच्या मनांत कांहीं विचार असतात; पण केव्हां केव्हां ते त्याचे ब्यालाच स्पष्ट झालेले नसतात. मात्र त्यांसंबंधी दुसऱ्या कुणाबरोबर वाद करण्याचा प्रसंग आला, कीं ते स्पष्टपणें मांडणें त्याला भाग पडतें. आणि मग ते दुसऱ्याला स्पष्ट करून सांगण्यापूर्वी त्याला पहिल्यांदा ते स्वतःशीं स्पष्ट करावे लागतात. वेळीं अवेळीं गणूकाका माझ्याशीं वाद घालतात, त्यामुळें माझा दुसरा कांहीं फायदा होत नसला, तरी एक फायदा मात्र खात्रीनें होतो. माझे स्वतःचेच विचार अधिक स्पष्टपणें माझ्या डोळ्यापुढें उभे रहातात.

परवां कुणा तरी एका विद्वान् साहित्यिकाचें 'ललित वाङ्मय आणि सामाजिक सुधारणा'या विषयावर एक विद्वत्ता-प्रचुर व्याख्यान ऐकून गणूकाका परत आले; आणि तो साहित्यिक त्यांच्या तावडीतून सहीसलामत सुटल्यामुळें त्यांनीं माझ्यावरच प्रश्नांचा मारा सुरूं केला !

“मी म्हणतो,” ते जोरजोरानें सांगूं लागले, “तुमच्या लघुकथा-कादंबऱ्यांनीं कांहीं दगडसुद्धां सामाजिक सुधारणा होत नाहीं. तुमच्या पुनर्विवाहावरल्या कादंबऱ्या वाचून कितीसे पुनर्विवाह झाले ! आणि तुमचीं दारूसंबंधीचीं नाटके पाहून

कितीशा लोकांनीं दारू प्यायची सोडली? थोर थोर समाज-सुधारक समाजसुधारणेचं कार्य करून मोठेपणा मिळवतात, म्हणून हे गोष्टी नी कविता खरडणारेही म्हणू लागले, कीं आम्हीही मोठे लोक आहोंत,—आम्हीही समाजसुधारणा करतो.”

“ थोडा वेळ तुमचं म्हणणं खरं आहे असं मी धरून चालतो, काका, ” मी म्हणालों, “ पण तुमचे थोर थोर समाजसुधारक सुधारणेचं कार्य करतात तुम्ही म्हणतां, तें ते कसं करतात ? मी आपली सहज माहिती विचारतो. ”

“ भोळेपणाचा आव आणून मला तूं अडवूं शकशील असं समजूं नकोस. ” काका म्हणाले “ तुझ्या याही प्रश्नाचं मी उत्तर देऊं शकेन. व्याख्यानं देऊन किंवा लेख लिहून पुनर्विवाहाचं म्हणा, किंवा दारूबंदीचं म्हणा महत्त्व लोकांना ते पुरेपूर पटवून देतात; आणि त्याशिवाय हें कार्य धडाक्यानं चालवण्याकरतां ते निरनिराळ्या संस्था काढतात ती गोष्ट वेगळीच. ”

“ म्हणजे या संस्था काढण्यापूर्वी किंवा काढल्यावरही व्याख्यानांनीं किंवा लेखांनीं, म्हणजे भाषेचं साधन वापरूनच ते काय करायचं तें कार्य करतात.” मी हंसत हंसत म्हणालों, “ मग लेखक आणखी दुसरं काय करतो ? पुनर्विवाहावर शोकान्त नाटक लिहून किंवा दारूड्याच्या संसाराचं विदारक चित्र आपल्या कादंबरींत रेखाटून तो याच साधनानं लोकांच्या मनावर हवा तो परिणाम करतो ! ”

“ हीच तर माझी तक्रार आहे. ” गणूकाका ओरडले, “ अरे, दारूचे काय भयंकर परिणाम होतात किंवा पुनर्विवाहा-मुळें समाजाचे किती फायदे होण्याचा संभव आहे हें लोकांना

सरळ सरळ सांगणं शक्य असतांना, तुम्ही लोक तेंच सांगण्या-
करतां नाटकं लिहून तीं रंगभूमीवर करून दाखवण्याच्या
आणि कादंबऱ्या छापून प्रसिद्ध करण्याच्या खर्चाच्या नी
त्रासाच्या आडमार्गांत शिरतां ! ”

गणूकाकांचे शब्द ऐकून कुणालाही असेंच वाटेल, कीं
जीवनांतले एखादे सत्य सरळ सरळ उघडपणें सांगणारा प्रचा-
रक आणि तेंच सत्य सांगण्याकरतां ललितकृतीचें अवडंबर उभें
करणारा कलावंत, या दोघांमध्ये हा द्राविडी प्राणायाम करणारा
कलावंत वेडाच नाही तर काय ? मलाही क्षणभर तसेंच वाटलें.
पण इतक्यांत एका गोष्टीची मला आठवण झाली. एका
सुप्रसिद्ध युरोपियन नटासंबंधी ती गोष्ट आहे. आपल्या बायको-
विषयीं वाईट संशयानें पळालेल्या एका हुषार तरुणाची सम-
जूत घालण्याचा नाना प्रकारांनीं त्याचे मित्र प्रयत्न करित
होते. जीव तोडून त्या मुलीचें निरपराधित्व ते त्याला पटवून
देत होते. पण त्याच्यावर त्याचा कांहीं परिणाम होत नव्हता.
एकदां सहज त्याला घेऊन ते एक नाटक पहायला गेले.
असूयेचार्च विषय त्या नाटकांत रंगविलेला होता. नाटकांत
मुख्य काम करणाऱ्या नटाचें काम त्या दिवशीं इतकें उत्कृष्ट
झालें, कीं तो तरुण देहभान विसरून रंगभूमीवर धांवत गेला,
आणि बायकोचा संशय घेतल्याबद्दल आपणाला मनापासून
पश्चात्ताप होतो आहे, असें डोळ्यांत पाणी आणून त्या नटाला सांगूं
लागला ! कुठल्या तरी रंगभूमीचा इतिहास वाचतांना ही गोष्ट
खरोखरच घडल्याचें वाचलेलें मला आठवतें.

प्रचारकानें सांगितलेलें सत्य आणि कलावंतानें सांगितलेलें
सत्य यांतला फरक हाच. प्रचारक जीवनांतली एखादी दुःख-

दायक किंवा संतापजनक घटना पहातो, आणि त्याला वाटलेलें दुःख किंवा संताप तो आपणाला निवेदन करतो. आणि त्याचें दुःख किंवा संताप पाहून मग आपणाला दुःख होतें किंवा संताप येतो. अशा आडमार्गीनें ती घटना आपल्या मनावर परिणाम करते. कलावंत तीच घटना आपल्यापुढें जिवंत उभी करतो. आणि तिच्या प्रत्यक्ष अनुभवानें आपण दुःखित किंवा संतप्त होतो. कलेचा मार्ग हा असा सरळ आहे. जीवनांतलें सत्य प्रचारक तुमच्या कानांत सांगतो; कला तेंच तुमच्या मनांत फलवते !

माणसाचें जग

चराचर सृष्टींत माणसाचें महत्व किती आहे यासंबंधी किंचित् आवेशानें माझ्या एका तत्त्वज्ञ मित्रासमोर मी बोलत होतों. माझे बोलणें संपतांच माझी कीव आल्यासारखा चेहरा करून स्मित करीत तो म्हणाला, “काय वेडगळ लोक आहांत तुम्ही ! शेणकिड्याला ज्याप्रमाणें शेणाचा गोळा म्हणजे सारें जग आणि आपण त्या जगाचा राजा असं वाटतं, त्याचप्रमाणें सान्या विश्वाचा मध्यबिंदु म्हणजे माणूस असं तुम्हां लोकांना वाटतं. एखाद्या उंच माणसाला आपल्या उंचीची घमेंड वाटते तेव्हां त्याच्या हें लक्षांत येत नाही, कीं तो उंच म्हणजे इतर माणसांपेक्षां उंच; ताडाच्या झाडाशीं तुलना केली तर तो ठेंगूच ! ताडाच्या झाडाला जर बोलतां येईल तर या घमेंडखोराला तें मोठ्यांदा हंसून सांगेल, ‘क्षुद्र कीटका, किती रे ठेंगणा तूं !’. चराचर सृष्टींत माणसाला तूं जें महत्व देतोस तोही एक यांतलाच प्रकार आहे.”

“अहो शहाणे, ” मी माझ्या मित्राला म्हणालों, “तुमच्या त्या ताडाच्या झाडाला बोलतां येईल तेव्हां हंसूं द्या त्याला माणसाला ठेंगू म्हणून; पण तोंपर्यंत माणसांना आपल्या उंचीची घमेंड मिरवायला कांहीं हरकत नाही. तुझा आइन्स्टीन् आणि त्याचं तें सापेक्षतेचं तत्त्वज्ञान मला कळतं. पण आपण माणसं आहोंत तेव्हां माणसांच्याच दृष्टीनं सर्व गोष्टींचा आपण विचार

करावा हें बरं. आपण झाडं किंवा जनावरं झालों, मग त्या दृष्टीनं आपण विचार करूं, हं ! ”

माणसाला त्याच्या क्षुद्रपणाची वेळोवेळीं आठवण करून देणाऱ्या या तत्त्ववेत्त्यांचा खरोखरच मला राग येतो. माणसानें माणसाच्या दृष्टीनें प्रत्येक गोष्टीचा विचार केला तर त्यांत चुकलें काय ? मात्र अहंपणानें फुगून गेलेल्या एखाद्या ‘मी’ला विश्वाच्या संसारांतलें त्याचें योग्य स्थान केव्हां केव्हां दाखवून देणें प्राप्त असतें हें मी कबूल करतो. सर्वंध देशावर सर्वाधिकारित्व गाजवणाऱ्या एका हुकुमशहानें एकदां एका थोर शाखझाला कांहीं कारणामुळें बंदीखान्यांत टाकलें; आणि त्याच्यापुढें छाती काढून उभा राहून तो हुकूमशहा म्हणाला, “ मी कोण हें तुला माहीत आहे ? ”

“ हो पूर्णपणें माहीत आहे. ” तो वृद्ध शाखज्ञ शांतपणें म्हणाला, “ ऐक, सांगतो. आपल्या पृथ्वीपेक्षां सहस्र कोटी पटीनं मोठे असे अनेक तारे आणि ग्रहगोल एकंदर विश्वांत आहेत. या अगणित गोलांपैकीं पृथ्वी हा एक लहानसा गोल आहे. या गोलाचा एक दशसहस्रांश भाग म्हणजे आपला देश. आपल्या देशांत एकंदर एक कोटी लोक आहेत. या लोकसंख्येचा एक कोट्यंश भाग म्हणजे तूं ! किंवा, या साऱ्या विश्वाला जर वाळवंटाची उपमा दिली, तर वाळूंतला एक कण म्हणजे ही पृथ्वी. त्या कणांतल्या सहस्रलक्ष अणूपैकीं एक अणू आपला देश. आणि या अणूंतल्या एक कोटी परमाणू-पैकीं एक परमाणू तूं ! कळलं तूं कोण आहेस तें ? ”

या शाखज्ञाचें म्हणणें अगदीं खरें आहे. आणि तरीही माणसें आहेत म्हणूनच मला जग्नची किंमत वाटते. ‘तुला

तुझा देश प्रिय वाटतो का ?' असें कांहीं लोक मला विचारतात, तेव्हां 'तो मला अत्यंत प्रिय वाटतो,' असें मी मोठ्या अभिमानाने सांगतो. पण याचा अर्थ असा नव्हे, कीं हिंदुस्थान या नांवाचा जमिनीचा एक भला मोठा त्रिकोणी तुकडा आहे तो मला अत्यंत प्रिय वाटतो. एवढे किंवा याहूनही मोठे जमिनीचे तुकडे कितीतरी आहेत. मला हिंदुस्थान माझा वाटतो याचें कारण त्यांत माझे हिंदी लोक आहेत म्हणून. जमिनीची आणि दगडधोंड्यांची मला मुळीच किंमत वाटत नाही.

या दगडधोंड्यांवरून मला आठवण झाली. इतिहासप्रसिद्ध स्थळें पहाण्याची लहानपणीं मला मोठी हौस होती. अलिकडे मात्र मला तसें मुळीच वाटत नाही. आणि त्याला कारणें आहेत. वसईच्या वेढ्याची रोमांचकारी हकीगत लहानपणीं एकदां मी वाचली. 'किल्ला सर होत नसेल तर तोफेच्या गोळ्यांनं माझं डोकं उडवा आणि तें किल्ल्यांत जाऊन पडेल असं करा', हे अंतःकरण थरावरून टाकणारे चिमाजीअप्पाचे शब्द माझ्या कानांत घुमूं लागले; आणि वसईचा किल्ला पहाण्याची अनिवार इच्छा मला झाली. कांहीं दिवसांनीं खरोखरच तो किल्ला पहायला मी गेलों. मला आनंद तर झाला नाहीच; उलट गवत वाढलेलें तें ओसाड ठिकाण, ते काळवंडलेले दगड आणि त्या भक्तास भिंती पाहून विलक्षण खिन्नता माझ्या मनाला आली, आपल्या देशाच्या गतवैभवाची आठवण होऊन मला दुःख झालें, अशांतला मुळीच प्रकार नाही. गतवैभवापेक्षांही मोठें वैभव माझ्या देशापुढें वाढून ठेवलें आहे असें मला वाटतें. आपल्या मनांत एखाद्या ऐतिहासिक स्थळाचा जेव्हां विचार येतो तेव्हां पराक्रमी पुरुष आपलीं वीर्यशाली कृत्यें करीत

आहेत, असें माणसांनीं गजबजलेले जिवंत चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभें राहेंत. आणि आपण प्रत्यक्ष पहायला जातो तेव्हां दृष्टीला पडतात हीं काटेरी झुडुपें आणि हे फुटके दगड ! अशी दारुण निराशा झाल्यामुळेच आपल्या मनाला खिन्नता येते. या दगडधोंड्यांना काय पहायचें ? या स्थळांची प्रेक्षणीयता, तीं धिप्पाड माणसं एथें वावरत होतीं तेव्हां.

म्हणूनच अलिकडे मला कुणी एखादा जुना किल्ला किंवा पुराणा राजवाडा पहायला बोलावले कीं मी त्यांना स्पष्ट सांगतो, “ ते पडके वुरूज, त्या कोसळणाऱ्या भिंती व कोळिष्टकांनीं भरलेले ते काळोखे कोनाडे पाहून दुःखीकष्टी होऊन परत यावंसं मला वाटत नाहीं. त्यापेक्षां घरच्या घरीं डोळे मिटून स्वस्थ बसण्यांत, आणि लाल मुंडाशीं डोक्याला बांधलेले असंख्य मावळे भाले—बरच्या हातांत घेऊन आणि पाठीला ढाली बांधून तोरणा किल्ल्याच्या तटावर चढत आहेत, आणि आपल्या काळ्या घोडीवर स्वार झालेले तरुण, तेजःपुंज शिवाजीराजे विजेसारख्या तळपणाऱ्या आपल्या तलवारीनं त्यांना पुढचा मार्ग दाखवीत आहेत, असं चित्र डोळ्यापुढें रंगवण्यांत आणि त्यांत कांहीं क्षण रंगून जाण्यांतच मला अधिक मौज वाटते. ”

छे, छे. दगडधोंड्यांचें जग मला नको. ज्यांच्यावर मी प्रेम करूं शकतो किंवा ज्यांचा मी द्वेष करतो अशीं कां होईनात, पण हाडामांसाचीं, गरम रक्ताचीं माणसं ज्यांत आहेत, ज्यांत एकमेकांचे रसरशीत हात आम्ही हातांत घेऊं शकतो, एकमेकांचे काळेगोरे, कुरूपसुरूप चेहेरे पाहून दुःखी किंवा सुखी होतो, आणि जिथें माणसांच्या उष्ण श्वासांनीं गरम झालेल्या वातावरणांत आम्ही श्वासोच्छ्वास करूं शकतो असेंच जग मला हवें.

काळ !

गणूकाकांच्या घरी ल्यांच्याबरोबर मी बोलत बसलों होतो. इतक्यांत शेजारचा एक मुलगा आला आणि म्हणाला, “ काका, काळ म्हणजे वेळ हें मला माहीत आहे; पण काळ या शब्दाचा आणखी एक दुसरा अर्थ लिहून आणा म्हणून मास्तरनी सांगितलं आहे. काळ म्हणजे आणखीन् काय हो ? ”

“ अरे वेड्या, काळ म्हणजे मृत्यु ! ”, काका हंसत म्हणाले. त्या मुलाचें समाधान झालें आणि तो निघून गेला.

“ काळ म्हणजे जीवन, काका. ” मी म्हणालों.

“ हो, बरोबर आहे. ” काका कृत्रिम गंभीरपणा धारण करून म्हणाले, “ मी काळ म्हणजे मृत्यु म्हणालों ना ? मग तूं काळ म्हणजे जीवन म्हटलंच पाहिजेस ! अरे, फार काय, मी जर उद्यां कावळा काळा आहे असं म्हणालों, तर कावळा दुधासारखा पांढरा असतो हें तूं सिद्ध करशील ! ”

“ अहो पण काका, माझं जरा ऐकून तर घ्या. ” मी म्हणालों.

“ मला ऐकायला आतां मुळींच वेळ नाही. मला बाहेर जायचं आहे. ” असं म्हणून काका डोक्यावर रुमाल ठेवून बाहेर निघून गेले देखील !

काकांची केवळ अडवणूक करायची म्हणून खरोखरच मी तसें म्हणालों नाही. काळ ही चीज आहे तरी काय, याचा

गेले किलेक दिवस मी विचार करतो आहे. मी जितका जितका विचार करतो तितके नवीन नवीन पण चमत्कारिक विचार माझ्या डोक्यांत येतात. काळ मोजण्याकरतां आम्ही घड्याळें आणि घटिकायंत्रें शोधून काढलीं आहेत; आणि कांटा अमुक अंतर पुढें गेला कीं अमुक काळ झाला असें आम्ही म्हणतो. पण काळ म्हणजे काय ? तो डोक्यांना दिसत नाही; हातांना लागत नाही; फार काय, त्याच्या स्वरूपाची आपण कल्पनाही करूं शकत नाही. काळाला आपण मृत्यु म्हणतो, कारण कांहीं काळ गेला कीं माणूस मरतो; आणि माणूस मेला तरी काळ तसाच पुढें जात असतो. माणसावर काळ अशा तऱ्हेनें मात करतो म्हणून काळाला मृत्यु म्हणणें हें चुकीचें आहे, असें मला वाटतें. तुम्ही मरतां—तुमच्या शरीराची हालचाल बंद पडते, हा कांहीं काळाचा अपराध नव्हे !

या प्रश्नावर एका सुप्रसिद्ध तत्त्ववेत्त्याचें मत मी वाचीत होतों. त्यानें एकदोन सुंदर उदाहरणें देऊन काळाची कल्पना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. समजा, एक प्रतिभावान् चित्रकार आहे. त्याच्या एका हातांत रंगफलक, आणि दुसऱ्या हातांत कुंचले आहेत. रंगफलकावर नाना तऱ्हेचे रंग आहेत. इतर सर्व सामुग्री जथ्यत तयार आहे. एक सुंदर स्त्री त्याच्यासमोर उभी आहे; आणि या स्त्रीचें चित्र तो काढणार आहे. तें चित्र कसें होईल हें सर्वसाधारणपणें आपणाला सांगतां येईल. तें चित्र त्या स्त्रीसारखें दिसेल. त्यांत त्या कलावंताचेंही थोडेंसे व्यक्तित्व असेल; पण त्यांत आणखीही असें कांहीं असेल, कीं जें आपणाला अगोदर मुळींच सांगतां येणार नाहीं. एखाद्या कॅमेऱ्यानें तें चित्र काढायचें असलें तर तें कसें होईल याची

पूर्ण कल्पना आपणाला बांधतां येईल. तें कुठेंही आणि केव्हांही काढलें तरी ठराविक उजेड नि ठराविक सामुग्री असली कीं तें कसें होईल तें आपणाला सांगतां येईल. पण हा चित्रकार तयार करणार ती कलाकृति. त्यांत निर्मितीचा भाग असणार. त्यांत एक अपूर्व जिवंतपणा—जीवन असणार. आणि हा जिवंतपणा—हें जीवन येण्याकरितां काळ लागतो.

किंवा असें पहा. लाकडाच्या ठोकळ्यांचें मुलांचें एक विशिष्ट खेळणें असतें. ते ठोकळे विशेष तऱ्हेनें जोडले कीं बंगला तयार होतो. हा बंगला तयार करायला त्या मुलाला कांहीं काळ खात्रीनें लागतो. पण तत्त्वार्थानें त्याला काळ म्हणतां येत नाही; कारण हा बंगला त्यानें कालकेला काय, आज केला काय, पांच मिनिटांत जोडला काय, किंवा पंधरा मिनिटांत जोडला काय, तरी तो बंगला प्रत्येक खेपेला तसाच. त्यांत फरक नाही; म्हणजेच निर्मिती नाही, जीवन नाही किंवा जिवंतपणा नाही. एखाद्या ठिकाणीं पन्नास वर्षे असलेल्या दगडाला आपण तो पन्नास वर्षांचा आहे असें म्हणतो. पण त्या शब्दांना कांहींच अर्थ नाही; कारण पन्नास वर्षे काय, आणि पांचशें वर्षे काय, पांच मिनिटे काय, किंवा पांच सेकंद काय, त्या दगडाचा विचार करतांना काळ नांवाची गोष्टच उद्भवत नाही.

”आपणांत जीवन असतें किंवा जिवंतपणा असतो, म्हणजेच आपणांत सारखा फरक पडतो, किंवा आपला विकास होतो. या विकासाचें मोजमाप करण्याकरतां काळ या नांवाची एक कल्पना आपण शोधून काढली आहे. जीवन आहे—विकास आहे म्हणून ही कल्पना करावी लागते. म्हणूनच मी म्हणतो, कीं काळाला कांहीं म्हणायचेंच असेल तर त्याला मृत्यु म्हणूं नका ! काळ म्हणजे जीवन !”

गप्पा आणि गप्पीदास !

माझ्या ओळखीचे एक सद्गृहस्थ आहेत. ते नेहमीं मला उपदेश करतात कीं, 'गप्पा झोडण्यांत तूं फार वेळ घालवतोस; तोच वेळ तूं लिहिण्यावाचण्यांत घालवलास तर तुझा कितीतरी फायदा होईल.' त्यांचा उपदेश मला पटतो. पण स्वतः गप्पा मारण्याचा आणि इतरांच्या गप्पा ऐकण्याचा मोह मात्र मला आवरत नाहीं. आणि खुद्द या गृहस्थांचें वाचनाचें वेड पाहून तर वाचण्यापेक्षां गप्पाच केलेल्या बऱ्या, असें अलीकडे मला वाटूं लागलें आहे. 'घरीं, दारीं, शय्येवरि, रतिसुखाचे अवसरीं' सगळ्यांची लाज सोडून भगवच्चिंतन करावें, असें कुणीसैं म्हटलें आहे. हा गृहस्थ भगवच्चिंतनाऐवजीं सारखें वाचन करीत असतो ! सकाळीं उठल्याबरोबर चहा पितांना वृत्तपत्र वाचतो. नंतर एक दोन पुस्तकें टेवलावर उघडून ठेवलेलीं असतात तीं इकडेतिकडे फिरतांना मधूनमधून वाचतोच. जेवतांना उजव्या हातानें घास घेत असतां डाव्या हातांत पुस्तक घेऊन वाचीत असतो. आणि असा जेव्हां जेव्हां त्याला प्रसंग मिळतो तेव्हां तेव्हां रामदासांच्या उपदेशाप्रमाणें तो 'अखंडीत वाचीत जातो' ! मात्र या अचाट वाचनाचा परिणाम असा झाला आहे, कीं त्याला विचार करायला एक क्षणसुद्धां वेळ मिळत नाहीं.

त्याला स्वतःचा असा विचारच नाही. जगांतल्या मोठमोठ्या विचारवंतांच्या मौल्यवान् विचारांच्या गोणी तो मोठ्या अभिमानाने आपल्या पाठीवर वहातो. त्याला पाहिले, कीं बादशहाचा खजिना मी आपल्या पाठीवरून वहातो म्हणून प्रौढी मिरवणाऱ्या कुठल्याशा गोष्टींतल्या गाढवाची मला आठवण होते !

छे, छे. अशा तऱ्हेने 'अखंडीत वाचीत जाण्या'पेक्षां आमच्या गप्पाच कितीतरी बऱ्या. एखादी लोणकढी ठेवून घायची म्हणजे विचार करावा लागतो; इतकेंच नव्हे, तर चांगल्या कलावंताची कल्पनाशक्तीही लागते. कारण जातिवंत गप्पा म्हणजे कांहीं नुसती घडलेली हकीगत सांगणे नव्हे; तर ती मीठमसाला लावून सांगणे, किंवा जें घडलेंच नाही त्याचें मसालेदार वर्णन करणे !

कलावंताच्या प्रतिभेची व्याख्या जर नवनवोन्मेषशालिनी अशी असेल, तर गप्पीदासाला कलावंत म्हटलेंच पाहिजे. आणि कलावंत गप्पीदासांचे प्रकारही पुष्कळ आहेत. माझ्याच माहितींतल्या तीन गप्पीदासांपैकीं प्रत्येकाची कला वेगळी आहे. एकाने गप्पा मारायला सुरुवात केली, कीं तुम्ही 'थांब' म्हणेपर्यंत त्याच्या गप्पा थांबूच शकत नाहीत. त्याच्या पद्धतीचें वर्णन मी असें करतो. 'एक बीं होतें. तें रुजत घातलें. त्याला अंकुर फुटला. त्याचें रोप झालें. रोपट्याचें झाड झालें. झाडाला फुलें आलीं. फुलानंतर फळें आलीं. फळें पिकून फुटलीं; आणि त्यांतलें बीं खालीं जमिनीवर पडलें. तें रुजलें. त्याला अंकुर फुटला. त्याचें रोप झालें. रोपट्याचें झाड झालें. झाडाला फळें आलीं. तीं फुटून त्यांतलें बीं खालीं पडलें....'आणि याप्रमाणें तुम्ही 'थांब' म्हणेपर्यंत गोष्ट पुढें चालू !

दुसऱ्या कलावंताची पद्धत याहून जरा वेगळी आहे. शेक्सपियर ज्याप्रमाणें आपल्या नाटकाकरतां स्वतंत्र कथानकाचा विचार करण्याच्या भानगडींत पडत नसे, कुठल्याही जुन्या कथापुराणांतली गोष्ट घेत असे, आणि मग ती आपल्या प्रतिभेने रंगवीत असे, त्याप्रमाणेंच स्वतंत्र गोष्ट किंवा गप्पा शोधून काढण्याचा त्रास आमचा हा मित्र घेत नाही. तुम्ही त्याला जें सकाळीं सांगितलें असेल तेंच खूप भडक रंगांत रंगवून तो तुम्हाला संध्याकाळीं सांगतो ! एकदां मी पुण्याहून डेक्कन कीननें आलों, आणि त्याला सहज म्हटलें, “ काय छान गाडी आहे डेक्कन कीन ! इतक्या प्रचंड वेगानें जाते, पण कांहीं त्रास होत नाही. ” त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सकाळीं कांहींच झालें नाही असा चेहेरा करून तो मला सांगूं लागला, “ अरे, डेक्कन कीन म्हणजे काय सुंदर गाडी आहे ! माझ्या ओळखीचा एक गृहस्थ आजच सकाळीं डेक्कन कीननें आला. कांठेकांठ पाण्यानें भरलेलें एक ग्लास त्यानें तीन तास पुण्यापासून मुंबईपर्यंत आपल्या पुढ्यांतल्या टेबलावर ठेवलें होतं, त्यांतला एक थेंब खाली सांडला नाही. आणि गाडी ऐंशी मैल वेगानें सारखी धांवत होती ! ” मी त्याच्या तोंडाकडे पहातच राहिलों !

मात्र आमचा तिसरा गप्पीदास मित्र खरा अब्बल दर्जाचा कलावंत. तो एकदां मला सांगूं लागला, “ अरे, अमेरिकेंतला नवीन शोध तुला कळला का ? ”

मी म्हटलें, “ काय ? ”

“ हल्लीं आगगाडीच्या इंजिनाला डबे जोडीत नाहीत, तिथं इंजिनाच्या मागें एक मोठें थोरलें लोहचुंबक असतं; आणि

डब्याच्या पुढल्या बाजूला लोखंडाचा पत्रा असतो. त्याचप्रमाणं प्रत्येक डब्याच्या मागं एक लोहचुंबक असतं; त्यामुळं कशाला कांहीं जोडावंच लागत नाही ! ”

“ काय, म्हणतोस काय ? ” मी उद्गारलों.

मी पुढें कांहीं बोलायच्या आंत तो चट्दिशीं म्हणाला, “ अरे, अशी एकानं मला थाप मारली ! ” माझें बोलणेंच खुंटलें !

या आणि असल्या गोड गप्पा ऐकायच्या सोडून वाचनांत वेळ कशाला फुकट घालवायचा तेंच मला समजत नाही !

हैं मन !

एकदां एका मित्रानें मला सहज थड्डेनें विचारलें, “ कायरे, अमुक अमुक गृहस्थ असा असा प्रसंग त्याच्यावर आला तर काय करील हें तुला सांगतां येईल का ? ”

“ छे, छे. ” मीं ताबडतोब उत्तर दिलें, “ त्या गृहस्थाचं राहूंदे, पण तसा प्रसंग माझ्यावर आला तर मी स्वतः काय करीन हें सुद्धां मला आज सांगतां येणार नाहीं. माझ्या स्वतःच्या मनाचा जिथं मला थांग लागलेला नाहीं, तिथं दुसऱ्याच्या मनाचं मी काय सांगूं ? ”

माझ्या या बोलण्याचें माझ्या मित्राला मोठें आश्चर्य वाटलें. पण आश्चर्य वाटण्यासारखें त्यांत कांहींच नाहीं. असा प्रसंग आला तर आपण असें करूं, असें खात्रीपूर्वक आपणाला वाटत असतें. पण खरोखरच तो प्रसंग आला म्हणजे आपण भलतेंच कांहीं तरी करतो. माझा असा अनेक वेळचा अनुभव आहे. माझा एक अत्यंत जुना आणि विश्वासू असा नोकर होता. माझा त्याच्यावर इतका अपरंपार विश्वास होता, कीं पैसे आणि इतर मौल्यवान् वस्तू मी त्याच्या विश्वासावर वाटेल तशा उघड्यावर टाकून जात असें. एखादी वस्तू हरवली असली तर एक वेळ मी माझा संशय घेतला असता, पण त्याचा

कधीच घेतला नसता. गणूकाका मला नेहेमी म्हणत, “तुझा हा ढिला कारभार आपणाला पसंत नाही. कांहीं तरी घेऊन तो पळाला तर ?”

त्यावर मी हंसून म्हणालों, “तें शक्यच नाही, गणूकाका.”

“पण समज,” गणूकाका म्हणाले, “आलंच त्याच्या मनांत कधी कांहीं काळंबेरं तर ?”

“तर—” मी म्हणालों, “तर मात्र तो माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाही. मी त्याची चामडी लोळवून काढीन !”

या बोलण्यानंतर बरेच दिवस गेले आणि माझे एक भारी किंमतीचे घड्याळ चोरीला गेलें. सारें घर धुंडाळलें. इकडे शोधून पाहिलें, तिकडे शोधून पाहिलें, पण कांहीं पत्ता लागेना. त्या नोकरानेही तें शोधण्याकरितां माझ्याबरोबर शर्थ केली होती. एक दोन दिवसांनंतर बाहेरून संध्याकाळीं मी घरीं परत आलों, तों माझ्या दरवाजापाशीं मोठी गडबड उडालेली दिसली. माझे दोन चार शेजारी तिथें जमून त्यांनीं माझ्या नोकराला धरून ठेवला होता, आणि माझ्या येण्याची ते वाटच पहात होते. तें घड्याळ दुसऱ्या एका गड्याला दाखवीत असतां एका शेजाऱ्यानें माझ्या त्या विश्वासू नोकराला पकडला होता. मी येईपर्यंत त्याला त्यांनीं चांगलाच मारला होता; आणि मी त्याला यथेच्छ बडवून पोलिसांच्या हवालीं करीन म्हणून ते माझी वाट पहात होते. मी जेव्हां तें घड्याळ आणि त्याला तसा धरून ठेवलेला पाहिला, तेव्हां माझ्या डोळ्यांवर माझा विश्वासूच बसेना. कुणीतरी अवचितपणें मागून येऊन डोक्यावर टोला हाणला म्हणजे माणूस जसा स्तिमित होतो, तसा स्तिमित होऊन मी उभा राहिलों. आणि राग येण्याऐवजीं माझा चेहेरा

एकदम फिक्का पडलों. मला त्याच्याकडे पाहवेना. तोही खाली मान घालून उभा होता. तें घड्याळ मी हातांत घेतलें. आणि 'तूं माझ्या डोळ्यासमोरून निवून जा. मला पुन्हां तोंड दाखवूं नकोस !' असें म्हणून मी तडक खोलींत शिरलों; आणि दार लावून घेऊन बिट्यान्यावर पडलों. घड्याळ मिळाल्याचा आनंद दूरच राहो, पण या प्रकारानें दोन दिवस मला चैन पडत नव्हतें. चामडी लोळवण्याच्या गोष्टी करणारा मी त्याच्याविरुद्ध बोटही उचलूं शकलों नाहीं ! आणि तें अगदीं साहजिक होतें. ज्याच्यावर आपण इतका अमर्याद विश्वास टाकतो त्याच माणसानें जर आपला असा ध्यानीं मनीं नसतां गळा कापला, तर माणूस दुःखानें इतका थिजून जातो, कीं त्याला राग येणें मुळीं शक्यच नसतें. मग कुठलें मारणें आणि कुठलें चामडी लोळवणें ? प्रसंग नसतांना आपण खूप बोलतो, पण प्रसंग आला कीं असें कांहींतरी करतो.

याच्या उलट दुसरा एक खेळ मानवी मन खेळतें. तो असा, कीं प्रसंगीं आपण करतो एक आणि नंतर सांगतो दुसरेच ! एखाद्या कारकुनाला त्याच्या हातून घडलेल्या चुकीबद्दल साहेबानें खूप दम भरला आणि नोकरीवरून काढून टाकण्याची धमकी दिली, कीं 'स-स-स-सर,' करित तो माफी मागतो व पुन्हां चूक न करण्याची हमी देऊन कशी तरी आपली नोकरी बचावतो. पण तोच कारकून घरीं परत आल्यावर हाच प्रसंग जेव्हां आपल्या बायकोला किंवा मित्राला सांगतो, तेव्हां तो पुढीलप्रमाणें सांगतो:—“साहेब ओरडल्याबरोबर तितकाच आवाज चढवून मी त्याला साफ सांगितलं, कीं स्वाभिमानापेक्षां मला नोकरीची पर्वा नाहीं. उपाशीं मेलें

तरी बेहतर,—या क्षणाला माझा राजीनामा घ्या पाहिजे तर. असं ठणकावून सांगितल्याबरोबर सुतासारखा सरळ आला साहेब ! ‘तसं नव्हे मिस्टर, माझं म्हणणं इतकंच,’ असं कांहीं तरी पुटपुटत मला बाहेर जायला सांगितलं त्यानं. हो, या लोकांची तरी मिजास आपण फार चालूं देतां कामा नये !”

अशी बेमाळून थाप तो कारकून ठोकून देतो. पण मला असली थापेबाजी क्षम्य वाटते. फार काय, मानवी जीवनांत ती अपरिहार्य आहे. साहेबानें अपमान केल्यामुळें त्या कारकुनाच्या मनांत धुमसत असलेला राग त्यानं कसा तरी व्यक्त केलाच पाहिजे. आपण जें करायला पाहिजे होतें, पण करूं शकलों नाहीं, तें आपण केले असें सांगण्यानें देखील मनाला एक प्रकारचें समाधान वाटतें—मन मोकळें होतें. आपल्या गुदमरलेल्या भावना अशा कल्पित कथा सांगून कां होईना, पण माणसानें जर व्यक्त केल्या नाहींत, तर त्याला जगणें अशक्य होईल. कोंडून ठेवलेल्या भावनांचा स्फोट होऊन एखादे वेळीं त्याची हृदयक्रिया बंद पडेल. म्हणूनच मी म्हणतो, कीं या असल्या थापा नुसत्या स्वाभाविक आहेत इतकंच नव्हे, तर त्या अत्यंत आवश्यक आहेत. मानवी मनच असें विचित्र आहे, कीं आपण बोलतो तसें तें करूं देत नाहीं, आणि करतो तसें बोलूं देत नाहीं !

चांगुलपणाचे तोटे !

मी कांहीं तरी लिहीत बसलों होतों, इतक्यांत गणूकाका आंत आले.

“काय, नेहमीप्रमाणं आपल्या अकलेचे तारे तोडीत बसलायस् कीं काय?” स्वतःच्या कोटीवर स्वतःच खूप होऊन काका म्हणाले.

“काका, माझ्या लिखाणाला काय वाटेल तें नांव ठेवा.” मी म्हणालों, “आतांपर्यंत इतकं भिकार लिखाण कुणी लिहिलं नसेल असं म्हणा पाहिजे तर; पण तेवढी अकलेचे तारे तोडण्या-संबंधीं कोटी करूं नका, बुवा !”

“कां? त्या कोटीमुळं अगदीं मर्मभेदू ज्ञाला का तुझा?” काका म्हणाले.

“छे, छे,” मी म्हणालों, “म्हणतों ना, कीं मला काय वाटेल तें म्हणा, पण तेवढी कोटी करूं नका ! तुमचा अधःपात मला पाहवत नाही !”

“माझा अधःपात?” काका डोकीवरीला रुमाल सांवरित उद्गारले.

“हो अधःपात !” मी म्हणालों, “अहो, हे लेख लिहितांना जी कोटी मी कित्येक वेळां स्वतःच्या विरुद्ध स्वतःच

केली आहे, तिचाच तुम्ही पुनरुच्चार करावा हा अधःपात नाही तर काय? तुमच्यासारख्या मोठ्या माणसानं माझ्या-सारख्या सामान्य माणसाचं उच्छिष्ट उचलावं हें खरोखरच मला बघवत नाही ! ”

माझा युक्तिवाद ऐकून काका सर्दच झाले. पुन्हां ते असल्या शिळ्या कोट्या करण्याच्या भानगडीत पडतील असें मला वाटत नाही. अर्थात् गणूकाका असल्या गोष्टी निव्वळ भोळेपणामुळे करतात. पण सर्वच माणसें मात्र अशीं भोळीं नसतात. स्वतःचा कमीपणा कबूल करण्याचा एखाद्यानें भलेपणा दाखवला, तर ताबडतोब त्याचा फायदा घेऊन त्याच्यावरच कुरघोडी करण्याचा हे लोक प्रयत्न करतात. मी हे अकलेचे तारे तोडले आहेत-यांत कांहीं तथ्य असेल तर पहा, असें म्हणणाऱ्याला त्याच्याच शब्दाचा आधार घेऊन बेअकली ठरवण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे स्वतःच्या अकलेचें दिवाळें वाजल्याचें जाहीर करण्यासारखें आहे. एखाद्यानें तुमच्यावर विश्वास टाकून केवळ भलेपणामुळे दिलेल्या कबुली-जवाबाचा त्याच्याविरुद्ध उपयोग करणें, हा माझ्या मते मनाचा हलकेपणा होय.

केवळ वादांत विजय मिळविण्याकरतां प्रतिपक्षाच्या चांगुलपणाचा त्याच्याच तंगड्या तोडण्याकरितां उपयोग करणें यांत मनाचा हलकेपणा असला तरी ती एक क्षुल्लक बाब झाली. पण दुसऱ्याच्या चांगुलपणाचा भरपूर फायदा घेऊन वर तो आणखी चांगुलपणा दाखवीत नाही म्हणून सात्त्विक संतापानें तक्रार करणारे हरीचे लालही मी पाहिले आहेत ! माझ्या ओळखीच्या एका गृहस्थाला फिल्म कंपनी काढण्याकरितां

त्याच्या एका उदार मित्रानें पन्नास हजार रुपये दिले. त्या पन्नास हजार रुपयांची चटणी करून आणखी दहा हजार तो आपल्या मित्राकडे मागूं लागला. त्यानें 'नाहीं' म्हटलें तेव्हां संतांपानें फणफणत हा गृहस्थ मला सांगूं लागला, " काय विश्वासघातकी माणूस आहे ! आतां दहा हजार लानं दिलें असते तर गेलेले पन्नास हजार तर मिळालेच असते, पण आणखी वीस हजार फायदाही झाला असता. आयत्या वेळीं हरामखोरानं गळा कापलान् माझा ! "

"अस्सं होय ?" मी म्हणालों, "पण कदाचित् त्याचे साठ हजार गेले असते."

"मग गेले तर गेले,—काय थोडा पैसा पडलाय त्याच्या-जवळ ?" तो दुखावलेला हुतात्मा कळवळून उद्गारला. त्याचे हे उद्गार ऐकून मी थक्क झालों.

खरेंच. मानवी मनाचें काय हें औदार्य !—स्वतःखेरीज इतर सर्व चांगले असावेत असें प्रत्येक माणसाला वाटतें !

प्रतीक की प्रतिबिंब ?

माझा एक चित्रकार मित्र बंगाली चित्रकलेचा एकनिष्ठ भक्त आहे. एका प्रख्यात बंगाली चित्रकाराचें 'प्रणयी युगुल' नांवाचें एक चित्र घेऊन एकदां तो माझ्याकडे आला, आणि त्या चित्राची अवास्तव स्तुती करूं लागला. मीं तें चित्र न्याहाळून पाहिलें. चित्रांतली रंगसंगति मोहक होती. एकंदर वातावरणही सुंदर चितारलें होतें. मात्र त्या चित्रांतला तो प्रेमी पुरुष कपडे घातलेला हाडांचा सांपळा असून, त्याची प्रियकरीण क्षयरोगाच्या तिसऱ्या अवस्थेंत गेल्यासारखी दिसत होती !

“खरोखरच, प्रेमाचं इतकं अमर स्वरूप दाखविणाऱ्या या चित्रकाराचं अभिनंदन केलं पाहिजे.” मी गंभीरपणाचा आवाज आणून म्हणालें, “हीं दोन माणसं आतां मरतात कीं उद्यां मरतात अशा स्थितींत असतांनासुद्धां एकमेकांविषयीं इतक्या उत्कट प्रेमाचा आविष्कार करीत आहेत, हा प्रेमाचा केवढा विजय ?”

“थट्टा करतोस वाटतं त्या चित्राची ?” माझा स्वर ओळखून माझा मित्र म्हणाला, “शरीराशीं काय करायचं आहे ? तें गुबगुबीत असो, कीं अस्थिपंजर असो; त्यांच्या प्रेमाचं अंतः-स्वरूप—त्यांचा आत्मा रंगांच्या मुलायम मिश्रणानं आणि रेषांच्या नाजूक छटांनीं चित्रकाराला व्यक्त करायचा आहे. ”

“ अस्स ! ” मी म्हणालों, “ आत्मा अस्थिपंजरांतच राहूं शकतो वाटतं ? तेजःपुंज, निरोगी शरीरांत आत्मा वास करूं शकत नाही कीं काय ? ”

यावर माझ्या मित्रांनें कला म्हणजे निसर्गाची नक्कल नव्हे; निसर्गाचें रहस्य, जीवनांतलें चैतन्य, मानवाचें आत्मस्वरूप व्यक्त करणें हेंच कलेचें कार्य वगैरे वगैरे ग्लूप गूढवादी तत्त्वज्ञान मला चारलें. आणि त्यांतलें बरेंचसें मला पटलेंही. पण मानवाचें तेजस्वी आत्मस्वरूप दाखवितांना, त्याच्या बाह्यस्वरूपाचें विकृत रूप—त्याच्या शरीरांतल्या हाडांचा वेडावांकडा सांपळा कां दाखविला पाहिजे, तें मला अजूनही कळत नाही.

यावर हे लोक असें म्हणतात, कीं कला हें जीवनाचें प्रतीक आहे, प्रतिबिंब नव्हे. मनुष्यामध्ये ज्याप्रमाणें शरीरोपेक्षां त्याचा आत्मा किंवा त्याचें अंतःस्वरूप याला खरें महत्त्व आहे, त्याचप्रमाणें जीवनाचें रहस्य—अंतःस्वरूप दाखविणारी जी प्रतीकवादी कला तीच खरी कला. मला हें म्हणणें पूर्णपणें मान्य आहे. ‘ जीवनाचें प्रतीक ’, ‘ शरीरोपेक्षां आत्म्याचें महत्त्व ’ हे शब्दप्रयोग मला छानदार वाटतात आणि पटतातही. फक्त एकच गोष्ट मला या लोकांच्या नजरेस आणावीशी वाटते आणि ती म्हणजे हीच, कीं ‘ प्रतीक ’, ‘ आत्मा ’ हे शब्द उच्चारतांना त्यांच्या अगोदर ‘ जीवन ’, ‘ शरीर ’ हेही शब्द तुम्हीं वापरतां. मग कृतींतच या शब्दांचा विसर तुम्हांला कां पडतो ? जीवन नसतें तर कला जन्माला आली असती काय ? किंवा शरीराशिवाय ‘ आत्मा ’ नांवाचा कांहीं पदार्थ कुठें भटकतांना तुम्हांला दिसतो काय ? शरीर नसून नुसता आत्मा असलेला जिवंत मनुष्य, किंवा आत्म्याशिवाय नुसतें शरीर असलेला

जिवंत माणूस, तुम्हीं कुठें पाहिला आहे काय ? आणि कलेंत नुसतें प्रतीकच दाखवायचें असेल, तर मग 'प्रणयी युगुल'चें चित्र काढतांना, त्या दोन प्राण्यांचीं मोडकींतोडकीं शरीरें आणि हाडांचे सांपळे तरी कशाला दाखवायला पाहिजेत ? स्त्रीच्या प्रेमाची आणि पुरुषाच्या प्रीतीचीं द्विरवीं तांबडीं कांहींतरी प्रतीके एकमेकांसमोर काढावीं, आणि त्याला 'प्रणयी युगुल' असें नांव द्यावें ! निसर्गाची नुसती नकल किंवा जीवनाचें हुबेहूब प्रतिबिंब म्हणजे कला नसेल; पण आत्म्याला शरीराची जितकी जरूरी आहे, तितकीच जीवनाच्या योग्य प्रतिबिंबाची जरूरी केलेला आहे, असें मला वाटतें. प्रेमी माणूस दाखवायचा असेल, तर वेडेवांकडे हातपाय असलेला पाप्याचा पितर काढून, कुशल रंगसंगतीनें आणि सूक्ष्म रेखाचित्रणानें, त्याच्या प्रेमाचें अंतःस्वरूप व्यक्त करण्यापेक्षां, माणसासारखा माणूस काढून रंगरेखाकौशल्यानें त्याच्या अंतरात्म्याचा आविष्कार केल्यास ती कला अधिक आनंददायी आणि म्हणूनच अधिक यशस्वी होईल, असें मला वाटतें.

या कट्टर प्रतीकवाद्यांच्या दुसऱ्या टोंकाला कर्मठ प्रतिबिंबवादी उभे राहतात. या कर्मठ प्रतिबिंबवादाचा एक उत्साही पुरस्कर्ता एकदां एक चित्रकलाप्रदर्शन पाहून आला. त्यांतलें एक चित्र पाहून तो हर्षातिशयानें अगदीं वेडावून गेला होता.

“ एवढें त्या चित्रांत आहे तरी काय ? ” मी त्याला विचारलें. “ आहे काय ? ” तो उत्साहभरानें मला सांगू लागला, “ ओरे, अगदीं साध्या फुलांचा गुच्छ त्या चित्रकारानें काढला आहे; पण इतकें हुबेहूब चित्र आहे, कीं वागेत नेऊन ठेवले तर त्या फुलांभोंवतीं भुगै एकच गर्दी करतील ! ”

“एवढंच ना ? दुसरं कांहीं नाहीं ना ?” मी म्हणालों,
 “म्हणजे भुंग्यासारख्या क्षुद्र प्राण्यांना फसविण्याइतकी निसर्गाची
 नकल किंवा जीवनाचा आभास निर्माण करणं, एवढंच उत्कृष्ट
 कलेचं काम आहे कीं काय ? ”

माझ्यासारख्या अरसिकाला कलेचें मर्म या जन्मांत कधीं
 काळीं कळणार नाहीं, अशा तऱ्हेचा दृष्टिक्षेप करून तो कदा
 प्रतिबिंबवादी तिथून चालता झाला. नुसतें फुलासारखें फूल
 काढणें, हेंच जर कलेचें कार्य असेल तर कलावंतानें काढलेलें
 चित्र पहाण्याची आटापीट हवी कशाला ? बाजारांत पैशाला
 पसाभर फुलें मिळतात !

कलावंताचें फूल हें नुसतें फूल नसतें. तें निसर्गांतल्या एखाद्या
 फुलाचें प्रतिबिंब असतेंच असतें, पण कुशल कलावंत त्या प्रति-
 बिंबावर आपल्या प्रतिभेची कांडी फिरवून अशी कांहीं जादूगिरी
 करतो, कीं तें फूल विश्वांतल्या साऱ्या फुलांचें—अखिल फूल-
 पणाचें प्रतीक होतें. निसर्गांतलें एखादें फूल कोमेजून जाईल,
 सुकेल, मरेल; पण जगांतल्या फूलपणाला ना जरा, ना मरण.
 आणि म्हणूनच कलावंताचें फूल अजर आणि अमर.

आमचे प्रतिबिंबवादी मोठ्या तोऱ्यांत सांगतात, कीं प्रतीक,
 अंतःस्वरूप, निसर्गाचें रहस्य वगैरे आम्ही कांहीं जाणत नाहीं.
 निसर्गाचें बिनचूक चित्र, जीवनाचें हुबेहुब प्रतिबिंब उभें केलें, कीं
 आमचें काम संपलें. मला वाटतें, शिवाजीची अगर नेपो-
 लियनची बेमालूम नकल करणारा एखादा नकल्या पाहून यांना
 अधिक समाधान होईल; शिवाजी अगर नेपोलियन या थोर
 विभूर्तांना प्रत्यक्ष पाहून होणाऱ्या उदात्त आनंदाची आणि
 अलौकिक समाधानाची यांना जरूर नाहीं.

चित्रकलेचा किंवा वाङ्मयकलेचा मी विचार करूं लागलों, म्हणजे माझ्या डोळ्यांसमोर एक उपमा उभी राहते. जीवन-रसानें रसरसणारा मानव म्हणजे ज्याप्रमाणें नुसता साकार देह नव्हे किंवा निराकार चैतन्य नव्हे, तर या दोहोंचा मानवी मनाला कुंठित करून टाकणारा संयोग; त्याचप्रमाणें जिवंत कला म्हणजे जीवनाचें नुसतें प्रतीकही नव्हे किंवा प्रतिबिंबही नव्हे, तर या दोहोंची अद्भुतरम्य एकजीवता !

मोठेपणाच्या मर्यादा

मोठ्या लोकांवर माझा मोठा राग आहे. या मोठ्या लोकांच्या मोठेपणाची जेव्हां मी सूक्ष्म छाननी करून ल्यागतों, तेव्हां तर माझा राग अधिकच द्विगुणित होतो. अर्थात् या मोठ्या माणसांचा वेळीं अवेळीं 'उदो' 'उदो' करणारा त्यांचा भक्तगण, या मोठ्या माणसांमुळे जगाचा केवढा फायदा झाला. यांची मोठी रसभरित वर्णनें करतो, आणि इतिहासकारही इतिहासाचीं बरीचशीं पानें असल्या वर्णनांनीं अडवितात. पण मी छाती-ठोकपणें सांगतों कीं या मोठ्या माणसांपैकीं एकहि जरी जन्माला आला नसता तरी जगाचें काडीइतकेंही नुकसान झालें नसतें !

समजा—शिवाजी जन्मालाच आला नसता, तर मराठ्यांच्या इतिहासांत असा काय मोठा फरक पडणार होता ? त्यावेळीं महाराष्ट्राची परिस्थितीच अशी झाली होती, कीं शिवाजीनें जी कामगिरी केली ती दुसऱ्या कुणीतरी केलीच असती. मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या जुलमांमुळे सर्व प्रजा 'त्राहि भगवन्' झाली होती. धार्मिक दृष्ट्यांमुळे जनतेच्या असंतोषाला अधिकच तीव्र स्वरूप प्राप्त झालें होतें. आणि बंडाळीच्या वणव्याची आग धुमसतच

होती. अशा वेळीं राजकीय, सामाजिक व धार्मिक कारणांमुळे खवळून गेलेल्या परिस्थितीच्या प्रचंड लाटेवर शिवाजी उचलला गेला इतकेंच! यावर कुणी असे म्हणेल कीं, 'दुसरा कुणी कां शिवाजीमारखा उचलला गेला नाही ? शिवाजीच त्या लाटेच्या माथ्यावर आरूढ होऊन मोठेपणाला कां चढला ?' या प्रश्नाला मी अगोदरच उत्तर दिलें आहे. मीं म्हटलेंच आहे, कीं शिवाजी नसता तर दुसऱ्या कुणीतरी त्याची कामगिरी केली असती. नाहीतरी शिवाजीनें एकद्वयानें काय केलें ? तानाजी, नेताजी इत्यादि त्यांचे शेंकडों ज्ञात आणि अज्ञात सहाय्यकर्ते, त्याचप्रमाणें स्वदेशासाठीं आणि स्वधर्मासाठीं जिवावर उदार झालेले असंख्य मराठे होतेच कीं नाही ? झालें तर मग. त्यांच्यापैकीं एखाद्यानें शिवाजीची जागा भरून काढली असती.

यावरून शिवाजीविषयां इतर कुणाहीपेक्षां मला यत्किंचित्हि कर्मा आदर आहे, असें कुणीच समजू नये. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच कीं एखाद्या मोठ्या माणसाचें जेव्हां आपण अत्राम्तव स्तोम माजवितों, तेव्हां त्याच्या मोठेपणाला कारणीभूत झालेल्या भौतिक परिस्थितीचा आणि इतर अनेक आनुषंगिक गोष्टींचा आपणाला विसर पडतो. एका विशिष्ट माणसाच्या—मग तो माणूस कितीहि मोठा असो—मोठेपणामुळे मनुष्यजातीची प्रगति झाली, मानवी सुधारणेचें पाऊल पुढें पडलें, हें मी केव्हांही कबूल करणार नाहीं. मानवी समाजाच्या सामुदायिक प्रयत्नांनीं—मनुष्यजातीच्या असंख्य अज्ञात घटकांच्या कळत अगर नकळत केलेल्या श्रमांनीं प्रगतीच्या मार्गावरील एका विशिष्ट टप्प्याला मानवी समाज येऊन पोहोंचलेला असतो; एक विशिष्ट भूमिका तयार झालेली असते. आणि म्हणूनच

‘मोठा’ म्हटल्या जाणाऱ्या एखाद्या माणसाला आपला मोटेपणा दाखवायला अवसर सांपडतो.

पण माझा मोठ्या माणसांवर राग आहे तो निराळ्याच कारणा-
करितां. हीं मोठीं माणसें आपल्या मोटेपणानें सर्वसाधारण जनतेचे
डोळे इतके दिपवून टाकतात कीं त्यांची तारतम्यबुद्धि अजिवात
आंधळी होते. ती इतकी, कीं त्यांच्या दृष्टीनें एका पत्नीशीं जन्मभर
इमानानें वागणारा रामही मोठा माणूस, आणि चारपांच वायकांचा
दादला शिवाजीही मोठाच माणूस ! सर्वसाधारण जनतेचीच
गोष्ट कशाला ? ‘राष्ट्रीय कवि’, ‘राष्ट्रीय कवि’ म्हणून मिर-
विणारे शिष्टसुद्धां आणखी काय ज्यास्त अकळ दाखवतात ?
राष्ट्राला पारतंत्र्यशृंखलांतून मुक्त करण्याकरितां आज विसाव्या
शतकांत शिवाजीनें जन्म घ्यावा, असें यांना वाटतें ! आणि
म्हणून नाना जातींच्या वृत्तांतून हे कवीश्वर ‘रायगडच्या
राण्या’ला आळवतात ! या बेवकूफ लोकांना इतकी अकळ
नाहीं कीं आज विसाव्या शतकांतल्या भौतिक परिस्थितींत
जन्म घेऊन शिवाजी करणार काय ? सतराव्या शतकांत
त्या महापुरुषानें यशस्वी केलेले लष्करी डावपेंच आणि अमलांत
आणलेले युद्धतंत्र विसाव्या शतकांत काडीइतकें तरी उप-
योगी पडेल काय ? आज जर शिवाजी दगड-गोंफणी घेत-
लेल्या मावळ्यांच्या सहाय्यानें एखादी खिंड लढवूं लागला
तर एका मशीनगन्च्या सहाय्यानें एक सोजीर शिवाजी-
सकट शिवाजीच्या मावळ्यांची चटणी उडवून टाकील ! सत-
राव्या शतकांतली हिंदुस्थानची भौतिक परिस्थिति आणि
स्वावेळीं पारतंत्र्यांत पडलेल्या महाराष्ट्राचा प्रश्न, आणि साम्राज्य-
शाहीच्या अजस्र अजगरानें ग्रासून टाकलेल्या विसाव्या शत-

कांतील हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न, यांत जमीन—अस्मानाचा फरक आहे. पण इतिहासाचें जर इतकें ज्ञान असेल, तर हे पोकळडोके लोक 'राष्ट्रीय (?) कवि' होतील कशाला ?

केवळ मानवी प्रगतीचा इतिहास, म्हणजे मोठ्या लोकांच्या अचाट कृत्यांचा इतिहास असे जेव्हां कांहीं लोक प्रतिपादन करतात, तेव्हां त्यांना उत्तर म्हणून मोठेपणाच्या मर्यादा दाखविणारें उपरोक्त विवेचन करण्याच्या भानगडींत मी पडतो. कांहीं लोकांना माझे म्हणणें पटणार नाही. फार कशाला ? गणूकाकाच मला म्हणाले, कीं मोठ्या लोकांविषयीं असे अकलेचे तारे तोडण्याकरितांच कां लेखणी हातांत घेतली होतीस ? गणूकाकांना 'होय ?' म्हणून उत्तर देण्याखेरीज माझा इलाज नव्हता. कारण मी तोडलेले हे अकलेचे तारेच नाहीं तर काय ? पण या ताऱ्यांच्या तुटतां तुटतां पडलेल्या क्षणिक प्रकाशांत सत्याची इवलीशी कां होईना—एखादी अदृष्टपूर्व नवीन वाजू जर लोकांच्या दृष्टीला पडली, तरी मी माझे काम झालें असें समजेन.

महापुरुषांचें महत्त्व

मागील लेखाच्या शेवटीं गणूकाकांनीं जेव्हां मला विचारलें, कीं 'शिवाजीसारख्या मोठ्या लोकांविषयीं असे अकलेचे तारे तोडण्याकरितांच कां लेखणी हातांत घेतली होतीस?' तेव्हां त्यांना 'होय' म्हणून मीं उत्तर दिलें होतें. आणखी असेंही म्हटलें होतें कीं मानवी प्रगतीचा इतिहास म्हणजे केवळ मोठ्या लोकांच्या अचाट कृत्यांचा इतिहास, असें जेव्हां कांहीं लोक प्रतिपादन करतात, तेव्हां त्यांना उत्तर म्हणून मोठेपणाच्या मर्यादा दाखवून एखादा मोठा माणूस जन्माला आला नसता तर इतिहासांत विशेष कांहीं फरक पडला नसता, अशा तऱ्हेचें एकांतिक विधान मी करतो !

याचा अर्थ इतकाच कीं मानवी इतिहासांत महापुरुषांचें महत्त्व काय आहे, याची मला पुरेपूर जाणीव आहे. पण मोठ्या माणसांचे अंधभक्त जेव्हां एका टोंकाला जाऊन त्यांच्या अचाट कृत्यांखेरीज इतर सामाजिक परिस्थितीला कःपदार्थ लेखतात, तेव्हां त्यांच्या अंधभक्तीची झांपड खाडकन् उडवून टाकण्याकरितां दुसऱ्या टोंकाला जाऊन महापुरुषांचें कार्य म्हणजे कांहींच नव्हे, मानवी समाजाच्या सामुदायिक प्रयत्नांनींच इतिहास घडला जातो, अशा तऱ्हेचें परिणामकारक पण अर्धसत्य शब्द मी वापरतो !

कारण वरील शब्द जर पूर्णसत्य असतील, तर माझ्यासारखे भौतिकतावादी आणि 'असेल माझा हरी, तर देईल खाटल्यावरी' -परिस्थिति काय करायचें तें करील, माणसाला मुळींच हातपाय हालवायला नकोत, असें म्हणणारे दैववादी यांत कांहींच फरक राहणार नाही. पण मी दैववादी मुळींच नाही. परिस्थिति ज्याप्रमाणें मानवी जीवनावर परिणाम करूं शकते, त्याचप्रमाणें मानवाची स्वतंत्र इच्छाशक्तीहि (Free will) परिस्थितीवर परिणाम करूं शकते, असें माझे ठाम मत आहे. आणि साधारण माणसेंसुद्धां जर परिस्थितीवर परिणाम करूं शकतात, तर शिवाजी, बोनापार्ट, मार्टीन लूथर, शंकराचार्य, यांच्यासारखे बलाढ्य इच्छाशक्ति असलेले महापुरुष परिस्थितीवर निःसंशय परिणाम करीत असले पाहिजेत, हें निर्विवाद आहे.

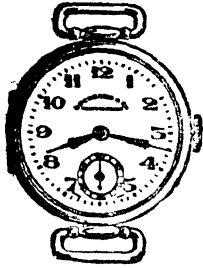
शिवाजी जन्मालाच आला नसता, किंवा लेनिन लहानपणींच झारच्या हातून मारला गेला असता, तर महाराष्ट्राच्या किंवा रशियाच्या इतिहासांत विशेष फरक पडला नसता, हें वादाकरितां क्षणभर म्हणणें सोपें आहे; पण थोडा सूक्ष्म विचार केला असतां या म्हणण्यांत पूर्णसत्य नाही, हें ध्यानांत येईल. कारण नेहमींच परिस्थिति मोठ्या माणसाला निर्माण करते, हें जर सर्वस्वी खरें असेल, तर जेव्हां जेव्हां एखादा देश पारतंत्र्यानें कंटाळून गेला असेल, तेव्हां तेव्हां तेथें नियमितपणें आणि अगदीं अचूक स्वातंत्र्यवीर जन्माला येतील ! पण खरोखर वस्तुस्थिति तशी नाही. शिवाजी जन्माला आला नसता तर त्यावेळीं नाही तरी आणखी पांचपन्नास वर्षांनीं महाराष्ट्र स्वतंत्र झाला असता किंवा लेनिन नसता तरी केव्हां ना केव्हां तरी रशियांतली कामगारक्रांती यशस्वी झाली

असती, हें कदाचित् खरें असेल; तरी पण पांचपन्नास वर्षे कां होईना, इतिहासाला मागे खेचण्याकरितां लागणारी प्रचंड इच्छाशक्ति आणि अतुलनीय संघटनाकौशल्य एकट्या शिवाजी-तच किंवा लेनिनमध्येच होतें. रशियाची १९१७ सालांत जी परिस्थिति होती, तीच परिस्थिति १९२१ मध्ये जर्मनीत आली होती. जर्मनीचा कामगारवर्ग रशियन कामगारांपेक्षांही क्रांतीच्या डावपेचांत अधिक तरवेज होता; आणि तरीही लेनिनसारख्या एखाद्या महान् पुढाऱ्याच्या अभावीं जर्मन क्रांतीचा पराभव झाला.

परिस्थिति उपकारक असेल, पण तिचा भरपूर फायदा घेऊन चिरस्मरणीय ऐतिहासिक कार्य घडवून आणणें यांतच महापुरुषांचें महत्व आहे.

म्हणूनच आजच्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन हिंदुस्थान देशाला साम्राज्यशाहीच्या मगरमिठीतून सोडवायचा असेल, तर शिवाजीसारख्या संघटनाकुशल आणि बलाढ्य इच्छाशक्ति असलेल्या महापुरुषांची खरोखरच जरूरी आहे. पण मात्र तो शिवाजी तथाकथित राष्ट्रीय कवींना वाटतें त्याप्रमाणें मावळे घेऊन लढणारा आणि 'मराठा तितुका मेळवावा' या वचनाप्रमाणें चालणारा प्रांतिक शिवाजी असून चालणार नाही. कारण आजच्या हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न केवळ मराठ्यांचा, केवळ हिंदूंचा, अगर केवळ मुसलमानांचाच नाही. आजचा प्रश्न हा साम्राज्यशाहीकडून आणि तिच्या हिंदु, मुसलमान, पार्शी, ख्रिस्ती, काळ्या गोऱ्या भांडवलवाल्या हिंदी साथीदारांकडून भरडल्या जाणाऱ्या हिंदु मुसलमान आणि इतर जातींच्या असंख्य दलित जनतेचा आहे.

तो प्रश्न सोडविणारा शिवाजी स्वतःला महाराष्ट्रीय म्हणविणार नाही, हिंदु म्हणविणार नाही अगर मुसलमानही म्हणविणार नाही. त्याचा झेंडा संबंध मानवी जातीच्या रक्तासारखा लाल असेल. आणि हिंदुस्थानांतल्या दलित जनतेची संघटना लोकक्रांतीच्या व्यापक पायावर करून नुसता साम्राज्यशाहीचाच नव्हे, तर तिच्या हिंदू, मुसलमान, इत्यादि काळ्या साथीदारांचा आणि त्याचप्रमाणे जुन्या निवृत्तिमार्गी संतांच्या चरित्रांचे बोधामृत भोळ्या जनतेला पाजून साम्राज्यशाहीशीं चाललेल्या लढ्याचा विसर पाडूं पाहणाऱ्या पोटभरू पुराणिकांचा आणि मौलानांचा, आणि आर्य, अनार्य, हिंदु, मुसलमान असले जातिभेद आणि धर्मभेद फुगवून दाखवून आपला नीच स्वार्थ साधणाऱ्या भुरग्या लेखकांचा आणि वर्तमानपत्रकारांचा, तो शिवाजी निर्दयपणे निःपात केल्याशिवाय रहाणार नाही !

बाजूच्या आकाराचें, हातांत बांधावयाचें
सुवक घड्याळ, १५ उंची ज्युएल्ड
लीव्हर व मजबूत मशिनचें, अचूक
टाईम दाखविणारें असून किंमत अवघी.

रोल्ड गोल्ड केस-१८ रु.

त्वरित मागवा

स्वास्तिक वॉच कंपनी,

२०९ केळेवाडीसमोर, गिरगांव रोड, मुंबई.

कोटांतली शिलाई पण

गिरगांवांतले दर !

कुठें ?

खालील ठिकाणीं

दळवी अँड सन्स

टेलर्स व आउटफिटर्स

स्वास्तिक हाऊस, पाथे सिनेमाजवळ

३८१, लॅमिंग्टन रोड,

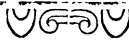
मुंबई ७.

तुमचे टेलर—

एस्. बी. माशेलकर

टिनवाला बिल्डिंग, त्रिभुवन रोड,
गिरगांव-मुंबई.

आपल्या घराचें सौंदर्य वाढवा !

- उत्तम प्रकारचें कमर्शियल एन्प्रेव्हिंग
- कांचवरील नक्षीकाम
- साइनबोर्ड पींटिंग
- रबर स्टॅप इ. सर्व कामें करण्यासाठी

एन्. आर. होनावरकर

साइनबोर्ड पींटिंग व रबर स्टॅप स्पेशालिस्ट,
बनाम हॉल लेन मुंबई ४
याचाच मल्ला घ्या !

हलनकर अँड को.

टेलर्स

श्वरदास मॅन्शन
गवालिया टँक, नाना चौक,
मुंबई ७.

कारंजाचे

लेखक
तुषार ! व्यंकटेश अ. पै रायकर

प्रस्तावक

? ? ?

प्रकाशक

बा. द. सातोस्कर, वी. ए.

कागद, छपाई व गेटअप

सागर साहित्य,

यांत अत्यंत सुंदर असलेला

मुंबई ४.

लवकरच प्रसिद्ध होणारा

कथासंग्रह

केव्हांही आपले कपडे शिवून घेण्याकरतां

आपल्या परिचयाच्याच ठिकाणीं या.

जोशी ब्रदर्स - टेलर्स

आंबेवाडी, गिरगांव, मुंबई.

वीणा प्रकाशन

- १ समरभूमि — प्रो. फडके.
२ स्वैर विचार — श्री. माडखोलकर
ऑक्टोबर १९३८.
३ दोन मनें — श्री. खांडेकर
जानेवारी १९३९.
४ मुखवटे — श्री. माडखोलकर
फेब्रुवारी १९३९.
५ आविष्कार — गीता साने
एप्रिल १९३९.

वरील पुस्तकें रु. १ प्रवेश फी भरून वीणा प्रकाशनाचे ग्राहक
होणारांस पाऊणपट किंमतीत मिळतील. प्रत्येक पुस्तक
घेतलेंच पाहिजे असें बंधन नाही.

तरी आजच वर्गणीदार व्हा.

बाबुराव चिमोटे, बी. ए.
वीणा प्रकाशन,
सिताबर्डी, नागपूर.

सागर साहित्य

प्रकाशित पुस्तकें

सागराच्या लाटा	:	कथासंग्रह	:	प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई
गुलाबगेंद	:	„	:	जयवंतराव सरदेसाई
वादळांतील नौका	:	„	:	प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई
कुळागर	:	„	:	सं.—बा. द. सातोस्कर, बी.ए.
वैमानिक हल्ला	:	„	:	भा. वि. वरेरकर
निशिकांतची नवरी	:	नाटक	:	अनंत काणेकर, बी. ए., एल्एल्. बी.

आगामी प्रकाशन

१९१४ नंतर !	:	कादंबरी	:	भा. वि. वरेरकर
श्रुतिका	:	श्राव्य कथांचा संग्रह	:	„ „ „
कारंजाचे तुषार	:	कथासंग्रह	:	व्यं. पै रायकर
धुक्यांतून लाल तान्याकडे	:	???	:	अनंत काणेकर
पूर्णमा	:	भाषांतरित गुजराती कादंबरी	:	रमणलाल देसाई भाषांतर—रत्नप्रभा रणदिवे
लपवाछपवी	:	नाटिका संग्रह	:	शकुंतला परांजपे
तोंड ओळख !	:	भाषांतरित पोर्तुगीज कथासंग्रह	:	???

चार आणे प्रवेश फी देऊन कायम ग्राहक होणारांस प्रत्येक पुस्तक पाऊणपट किंमतीस मिळते.

संपादक व प्रकाशक:—बां. द. सातोस्कर, बी. ए.
सागर साहित्य, त्रिभुवन रोड, मुंबई ४

आमच्या मागील प्रकाशनावरील लोकमत
अनंत काणेकरकृत

निशिकांतची नवरी

(दोन तासांत होणारें, शाळा-कॉलेजच्या संमेलनप्रसंगीं करतां येण्याजोगें, गोल्डस्मिथच्या 'She Stoops to Conquer' या विख्यात विनोदी नाटकाचें स्वैर रूपांतर. पृष्ठें ७५, किं. १० आ.)

भा. वि. वरेरकर—...मुळाला न दुखवतां स्वतंत्र वाटण्या-इतकें हें रूपांतर स्वाभाविक आहे...सुबोध आणि प्रभावी भाषा... संवादांत कृत्रिमतेचा पूर्ण अभाव...हळव्या अंतःकरणाला गुदगुल्या करणारा सभ्य विनोद...मराठी वाङ्मयांत एक महत्त्वाची भर...

लोकमान्य—...रूपांतर कसें करावें हें जर कोणाला शिका-यच असेल तर त्यांनीं काणेकरांची प्रस्तुत कलाकृति वाचून पाहावी... प्रस्तुत नाटकांत काणेकरांनीं आपल्या लेखणीचें प्रकर्षानें कौशल्य दाखविलें आहे. . मूळ नाटकापेक्षांही हें नाटक वाचतांना जास्त गोडवा वाटतो... प्रस्तुत रूपांतर वाङ्मयाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे...शब्दनिष्ठ विनोदा पेक्षां प्रसंगनिष्ठ विनोदावर उभारलें आहे...विनोदी प्रसंगांच्या वाहत्या प्रवाहांतच वाचक शेवटपर्यंत मनसोक्त विहार करतो.

चित्रा—...बनवाबनवीच्या प्रकारामुळें फसगंमत पावलेलीं पात्रें या नाटकांत अखेरपर्यंत लीलेनें बागडतांना पाहून इतकें सुंदर करमणूक करणारें नाटक दोन अडीच तासांत संपल्याबद्दल चुटपूट लागल्यावांचून रहात नाहीं...

मौज—...सदर नाटक सुंदर आहे...त्यांतील प्रसंगनिष्ठ विनोद हृदयंगम आहे...हें नाटक मुळांतच सुंदर असल्यामुळें तें उत्तम रंगतें...

भारती—...नाट्यवस्तु मनोरम आहे...हें स्वैर रूपांतर करतांना त्यांनीं गोल्डस्मिथचे हाल व अवहेलना केलेली नाहीं.

प्रकाशक—**बा. द. सातोस्कर, बी. ए. सागर साहित्य, मुंबई ४**
सोल एजंट—**तुकाराम पुंडलीक शेट्ये, माधवबाग, मुंबई.**

